

سوڊن جي صاحبي
يا
رائن جو راج

مصنف
پيرومل مهرچند آڏواڻي

D. M. Lakshmi
B.A., LL.B.
ADVOCATE
Qadi Khata Hyderabad Sindh

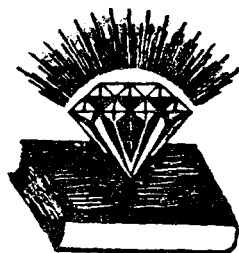
گلشن پبلیکیشن حیدرآباد - سندھ

۱۹۹۰ع

سوڊن جي صاحبي
ڀٽا
رائن جو راج

مصنف
پيرومل هيرچند آڏواڻي

گلشن پبليڪيشن حيدرآباد - سنڌ

۱۹۹۰ع

گلشن پبليڪيشن جو ڪتاب نمبر-۲۳

چپائيندڙ: گلشن پبليڪيشن، حيدرآباد - سنڌ.

چپيندڙ: ايم - خان پرنتنگ پريس،
گاڏي کاتو، حيدرآباد سنڌ.

پهريون چاپو: ۱۹۲۴ع

ٻيو چاپو: ۱۹۹۰ع

تعداد: ۵۰۰

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

قيمت ۱۰-۰۰ روپيا

هي ڪتاب گل شير بلوچ گهر نمبر H.C.B. 1816 ممتاز ڪالوني
قاضي عبدالقيوم روڊ، گاڏي کاتو حيدرآباد - سنڌ مان
چپائي پڌرو ڪيو ۽ ايم - خان پرنتنگ پريس حيدرآباد
سنڌ ۾ چپيو.

فهرست

نمبر	مضمون	صفحه
۰۱	پبلشر پاران	
۰۲	مقدمو	۱
۰۳	منيل	۲۴
۰۴	سوڊن جي صاحبي يا راڻن جو راڄ	۲۶
۰۵	سوڊن جو سنڌ ۾ اچڻ	۳۳
۰۶	عمرڪوٽ واري لڙائي	۳۶
۰۷	سوڊن جو ٿر ۾ زور وٺڻ	۳۹
۰۸	حڪومت جو ورهاڱو	۴۰
۰۹	سوڊن جو زور ٽٽڻ	۴۲
۰۱۰	ڪانگ ڪي لٽ ۾ مزو	۴۴
۰۱۱	عمرڪوٽ ۾ اڪبر بادشاه جو جنم	۴۶
۰۱۲	ٿر ۾ ڍلون معاف	۴۷
۰۱۳	سوڊن جي حڪومت جو نمونو	۴۸
۰۱۴	ڪلهوڙن جي صاحبي	۵۴
۰۱۵	ميرن جي صاحبي	۵۷
۰۱۶	ڪن سوڊن جو پرشت ٿيڻ	۵۹
۰۱۷	انگريزن جي صاحبي	۶۱
۰۱۸	راڻي رتن سنگه جي ڪهاڻي	۶۲
۰۱۹	وفادار گهوڙي	۶۷
۰۲۰	سوڊن ۽ انگريزن جي لڙائي	۷۱
۰۲۱	راڻن جو هاڻوڪو احوال	۷۲

”پبلشر پاران“

”گلشن پبلڪيشن“ جي شروع کان وٺي اهائي ڪوشش رهي آهي ته اهي اٽلپ ۽ قيمتي ڪتاب جيڪي آزاديءَ کان اڳ ڇپيا ۽ اڄ انهن ڪتابن جو بازار ۾ ملڻ تمام مشڪل آهي. اهڙن ڪتابن کي هڪ دفعو وري ڇپائي پڌرو ڪيو وڃي، ته جيئن اڄ جو نوجوان پنهنجي تاريخ کان واقف ٿي سگهي. بس انهيءَ جذبي جي تحت ڪتاب ڇپرائي پڌرو ڪجي ٿو.

هن ڪتاب لاءِ سنڌ جي مشهور اديب، ليکڪ ۽ شاعر جناب در محمد پٺاڻ صاحب جن کان مقدمو لکرايو ويو آهي. آئون بيحد شڪرگذار آهيان ڇاڪاڻ ته صاحب جن جو جنهن گهڻين مصروفيتن هوندي به وقت ڪڍي اسانجي رهنمائي ڪئي آهي. هونئن به ڊاڪٽر صاحب جن سنڌي ادب لاءِ جيڪي ڪجهه ڪري رهيو آهي، اهو ڪنهن کان به لڪل نه آهي.

گل شير بلوچ

تاريخ ۲۰۰۲-۲-۱۹ع

ڪتاب نمبر

ڊاڪٽر ڀيرو ڀيرو

سنڌو ٻاشا ۽ سنڌ

مقدمو

آڏواڻي ليکڪ:- سنڌ جي ادبي تاريخ جو مطالعو ڪندي پاڻ کي اهو معلوم ٿئي ٿو ته ڪيترن خاندانن يا ذاتين کي علم دوستي ۽ ادب پروري ورثي ۾ ملندي آهي. خاندانن جي حوالي سان هالا جو مخدوم خاندان سنڌ جو راشدي خاندان ۽ مرزا خاندان جو نالو مثال طور پيش ڪري سگهجي ٿو. اهڙي نموني ذاتين جا به ڪيترائي مثال ملندا. غير مسلم ذاتين کي ڌيان ۾ رکيو ته ”آڏواڻي“ ذات جو مثال ڏيڻ آسان ٿيندو.

ورهاڱي کان اڳ ۽ پوءِ واري ادبي تاريخ ۾ ڪيترن ئي آڏواڻي ليکڪن جا نالا ڪر ڪڍي اسان جو توجهه پاڻ ڏانهن ڇڪرائن ٿا. انهن مان ڪي آهن: آراءِچ آڏواڻي، آوت سنگهه مهتاب سنگهه آڏواڻي، ايس. ٽي آڏواڻي، بونويه آڏواڻي، ڀاڳسنگهه چيٽن سنگهه آڏواڻي، پاونداس خوبچند آڏواڻي، تاراچند شوقيرام آڏواڻي، پاروتي-سي آڏواڻي، پريداس پيموسل آڏواڻي، پريتم سنگهه آڏواڻي، جڳت آڏواڻي، جڳت راءِ پيسومل آڏواڻي، چندرا آڏواڻي، چئن راءِ بولچند آڏواڻي، چوهڙ آڏواڻي، چيلارام ڪيمچند آڏواڻي، دولت پرسرام آڏواڻي، ڪيولرام سلامتراءِ آڏواڻي، ديوي-بي آڏواڻي، ڊي. ٽي آڏواڻي، رام ڪرشن

هيرانند آڏواڻي، ريوچند آڏواڻي، سادو هيرانند آڏواڻي، سوپراج هاسارام آڏواڻي، فتح چند مينگهراج آڏواڻي، ڪلياڻ آڏواڻي، ڪيمچند آڏواڻي، گاگنسنگهه آڏواڻي، منوهر آڏواڻي، ميران آڏواڻي، نارائڻ پوچراج آڏواڻي، نولراءِ شوقيرام آڏواڻي، واڌو مل پيلارام آڏواڻي، هيرانند ڪيمسنگهه آڏواڻي.

ڪاڪو پيرومل مهرچند پڻ اهڙي ”آڏواڻي ڪهڪشان“ جو هڪ حصو هئو، پر باقي آڏواڻين کان منفرد ۽ اسان جي ادبي آسمان جو هڪ روشن ستارو، جنهن پنهنجي معمولي تعليم هوندي غير معمولي ادبي ۽ قلمي خدمتون سرانجام ڏنيون. جنهن جي سوانح ۽ خدمتن تي روشني وجهڻ جي هتي نمائي ڪوشش ڪئي وڃي ٿي. **ليکڪ جو تعارف:-** هونءَ تہ ڪاڪي پيرومل مهرچند آڏواڻيءَ جي سوانح ۽ ادبي خدمتن جو ذڪر اسان جي مڙني ادبي تاريخ ۽ علم و ادب سان لاڳاپيل تحقيقي خواه تنقيدي مقالن ۾ اچي ٿو. مگر جيئن قلمي ڪاوشن کي انهيءَ موضوع تي بنيادي ماخذن جي حيثيت حاصل آهي.

انهن ماخذن مان ڪاڪي پيرومل جو پنهنجو ڪتاب ”سنڌ جي هندن جي تاريخ“ سڌس سوانح بابت مواد ۽ معلومات جو پهريون ذريعو آهي. سرگواسي ۽ انهيءَ ڪتاب ۾ پنهنجي خاندان جو تفصيلي ذڪر ڪيو آهي پر جنهن ڳالهه جي انهيءَ مواد ۾ ڪمي نظر اچي ٿي،

اها هيءَ آهي ته ڪاڪي پيرومل مهرچند آڏواڻي انڪساريءَ کان ڪم وٺندي، پنهنجي قلمي پورهئي ۽ ادبي خدمتن جا مڪمل تفصيل نه ڏنا آهن.

ڪاڪي پيرومل ”سنڌ جي هندن جي تاريخ“ ۱۹۴۶ ۾ لکي ڇپرايو، ان کان ئيڪ ويهه سال پوءِ محترم ڊاڪٽر غلام علي الانا جو ”سنڌي نثر جي تاريخ“ شايع ٿيو، جنهن کي ڪاڪي پيرومل آڏواڻي جي سوانح ۽ ادبي خدمتن بابت معلومات ڏيندڙ ٻيو مکيه ذريعو چئي سگهجي ٿو. ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب اهو ساڳيو ڪتاب ڏهن سالن جي عرصي بعد وڌائي ۽ سڌاري بيهه ۱۹۷۷ ۾ شايع ڪرايو. هن ڪتاب جي پهرين ڇاپي ۾ ڊاڪٽر موصوف ڪاڪي پيرومل آڏواڻي بابت جيڪا معلومات فراهم ڪئي هئي، اها جيئن جو تيئن ٻئي ڇاپي ۾ پڻ موجود آهي. محترم ڊاڪٽر غلام علي الانا جي لکڻ مطابق ڪاڪي پيرومل آڏواڻي جي ولادت ۱۸۷۶ع ۾ ۽ لاڏاڻو ۱۹۵۳ع ۾ ٿيو. ان کانسواءِ ڊاڪٽر موصوف ڪاڪي پيرومل جي ٽنهن ڪتابن جو وچور ڏنو آهي. انهيءَ سلسلي جي ٽين قلمي ڪوشش محترم جي-ايم سيد جي ڪتاب ”جنب گذاريم جن سين“ (جلد ٻيو) آهي. هي ڪتاب پهريون ڀيرو ۱۹۶۷ع ۾ ”سنڌي ادبي بورڊ“ طرفان شايع ٿيو. شاه صاحب انهيءَ ڪتاب ۾ ڪاڪي پيرومل جي خاندان، شخصيت ۽ ادبي خدمتن جو تعريف جوڳو ۽ پهرين معلوماتي ذريعي (سنڌ جي

ادبي تاريخ) جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ احوال ڏنو آهي. ان کان سواءِ ڪاڪي پيرومل آڏواڻيءَ جي لاڏاڻي جي درست ۽ مستند تاريخ پڻ ڏني آهي، جيڪا آهي ۷ جولاءِ ۱۹۵۰ع. پر جي-ايم سيد سندس ڪتابن جو تعداد ۵۴ ٻڌائي ٿو، جن مان ۲۰ ڪتابن جي نالن جو وچور پڻ ڏئي ٿو. انهيءَ وچور ۾ ٽي ڪتاب اهڙا آهن جن جو ذڪر محترم ڊاڪٽر غلام علي الانا جي ڪتاب ”سنڌي نثر جي تاريخ“ ۾ موجود ڪونهي.

انهيءَ معلوماتي ذريعي کان پوءِ منهنجو تحقيقي مقالو ڪاڪي پيرومل جي سوانح ۽ خدمتن تي روشني وجهندڙ ٽيون بنيادي ماخذ چئي سگهجي ٿو. ”ڪراچي ضلعي جو سنڌي ٻولي ۽ علم ادب جي ترقي ۾ حصو“ جي عنوان سان لکيل انهيءَ مقالي تي مون کي ۱۹۷۹ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ ڊاڪٽريءَ جي ڊگري ڏني. مون انهيءَ مقالي ۾ ڪاڪي پيرومل جي ولادت جو سال ۱۸۷۵ع ٻڌايو آهي، جيڪو مستند پڻ آهي ۽ انهيءَ کان اڳ ۾ اهو نه ته محترم جي-ايم سيد ٻڌايو يا لکيو آهي ۽ نه وري محترم ڊاڪٽر غلام علي الانا درست ڏنو آهي. ان کان سواءِ مون ڪاڪي پيرومل آڏواڻي جي ڪتابن جو وچور پڻ انهن ٻنهي مهربانن جي ڏنل وچور کان وٺو ۽ وس پڳي مڪمل ڏنو آهي، جنهن جا تفصيل هن کان پوءِ هيٺ ڏنا ويندا.

ڪاڪي پيرومل آڏواڻي بابت مختصر تعارف پيش

ڪبو ته اهو چوڻ ٿي ڪافي ٿيندو ته ڪاڪو پيرومل
آڏواڻي ۱۸۷۵ع ۾ حيدرآباد ۾ ڄائو. سندس والد مهرچند
سينٽلمينٽ ڪاتي ۾ هيڊ منشي هو ۽ سندس ڏاڏو ديوان
آئل مل ولد اجو مل مختيارڪاريءَ جو عهدو ماڻي
چڪو هو.

ڪاڪي پيرومل ۱۸۹۵ع ۾ سالٽ ۽ ايڪسائيز ڪاتي
۾ ملازمت اختيار ڪئي، ۱۹۲۴ع ۾ اتان رٽائر ڪرڻ
کان پوءِ ڊي. جي سنڌ ڪاليج ڪراچي ۾ سنڌيءَ جو
ليڪچرار مقرر ٿيو. اتي ۱۹۳۷ع تائين پاڙهندو رهيو.
ورهاڱي کان پوءِ بمبئي لڏي ويو جتي ۱۹۵۰ع ۾
لاڏاڻو ڪيائين.

ڪاڪي پيرومل جو قلمي ڀور رهيو:- ڪاڪي
پيرومل مهرچند آڏواڻي ته پنهنجي قلم سان سنڌي ٻولي
جي جهولي ڀري ۽ علم ادب سان انصاف ڪيو، ليڪن
اسان ساڻس ڀرپور انصاف نه ڪيو آهي. ڪاڪي پيرومل
”غريب“ جي تخلص سان سنڌي شاعريءَ جي چمن
جي آبياري ڪئي ۽ هڪ پرخلوص نخليقڪار، مترجم
۽ محقق جي روپ ۾ نثري ادب ۾ انمول اضافو ڪيو.
اڳوڻن درسي ڪتابن ۾ سندس سوين سبق ۽ بيت
شايع ٿيا. ان کان ”سندو“، ”مهراڻ“ ۽ ٻين مکيه
رسالن لاءِ ڪيترائي مضمون لکيائين. سندس انهيءَ قلمي
پورهئي جو وچور اڃا نه ٽاهيو ويو آهي. نه فقط ايترو
بلڪه پاڻ جيڪي ڪتاب لکيائون يا ترجمو ڪيائون

انهن جي گڻاڻي خواه موضوعن بابت هن وقت تائين
 پڻ قطعي راءِ قائم نه ڪئي وئي آهي، پوءِ به اڌوريءَ
 ۽ اڻپوريءَ معلومات جي آڌار تي اهو چئي سگهجي
 ٿو ته سرگواسيءَ نظام کان علاوه نثر جي مکيه صنفن
 ۽ موضوعن تي پنهنجي صلاحيتن ۽ لياقتن جو مظاهرو
 ڪيو. ان ڪري انهيءَ کان اڳ جو سندس ڪتابن
 جو سال وار وچور ڏجي، مناسب ٿيندو ته سندس ڪتابن
 کي ڌيان ۾ رکندي ڪن مکيه موضوعن جي نشاندهي ڪجي:
 (الف) لسانيات: ”غريب اللغات“، ”اصطلاحن جو
 بنياد“، ”سنڌي ٻولي“، ”وڏو سنڌي ويا ڪرڻ“،
 ”ننڍو سنڌي ويا ڪرڻ“، ”سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ“،
 ”اعرابن جو مسئلو“، ”اعرابن بابت مونجهاري جي
 سمجهائي“ ۽ ايتي مالا جيڪل سنڌي ٿو سنڌي ڊڪشنري“.
 (ب) تاريخ: ”هندستان جي تاريخ“، ”سنڌ جون
 سوکڙيون“، ”هندن جي جيوت پهاڪن مان پڌري“،
 ”عاملن جو احوال“، ”سوڍن جي صاحبي“، ”انگلينڊ
 جي تاريخ“، ”قديم سنڌي“، ”سنڌ جي هندن جي
 تاريخ“ ۽ ”هندن جي تاريخ“.
 (ج) لطيفيات: ”غريب اللغات“، ”سر سورت
 معنيٰ سان“، ”لطيفي سٽر“، ”ڀٽائي گهوت شاهه عبداللطيف
 جي ورسي“ ۽ ”مارئي جو ملڪ“.
 (ڊ) سٽر سٽر: ”سنڌ جو سيلاني“، ”هيلايا ۽
 ڪينجهر“ ۽ ”دوارڪا جو درشن“.

(ج) ٻاراڻو ادب: ”شر ۽ ڪرشن ليلا“، ”وچن مالا“، ”ٻاراڻيون ٻوليون“، ”ديپ مالا“ ۽ ”تلسيون ۽ بيڪم“.

(ح) ناٽڪ/ ٻاراما: ”بلبل بيمار“، ”علي بابا ۽ چاليھ چور“، ”حرص جو شڪار“، ”ڏي ۽ وٺ“، ”شيطان مڃھان انسان“، ”ترو پڳت“، ”حڪمتي ماجسٽريٽ“، ”پنگتي مقدمو“، ”بزازين جا ناٽڪ“، ”آزاديءَ جي ڪوڏي“، ”منڊليءَ جو چوڪيدار“، ”بدي جا سرائ“، ”مڙس جي مڙسي“ ۽ ”گوپي چند“.

(خ) ناول: ”پریم جو مھانم“، ”وريل ۽ نعمت“، ”موھني ٻائي“، ”سنڌ جو ٺوگي“، ”گولن جو گوندلر“، ”طلسم“ ۽ ”ھيريءَ سنڌي ھير“.

(د) ھزاحيم ادب: ”سنڌ جو ٺوگي“، ”ڪئن جي ڪانفرنس“، ”ڏيتي لپتي اڏڪت“ ۽ ”مچرن جي ميٽنگ“.

(ن) شاعري: ”جوهر نظم“، ”سر ٿامس رو“، ”وچن مالا“، ”سسئي ۽ ماڻس“، ”ٻاراڻيون ٻوليون“، ”نوبهار“، ”چونڊ ڪلام“، ”ديپ مالا“ ۽ ”ٻارھن ماھ“.

(ر) سوانح: ”سر ٿامس رو“، ”مرزا قليچ بيگ جي حياتيءَ جو احوال“، ”اڏيرو نعل“ ۽ ”شري ڪرشن ليلا“.

(ز) نصابي ڪتاب: ”جوهر نظم“ (ٻه ڀاڱا) ”نوبهار“، ”گلزار نثر“ ۽ ”بهار نثر“.

انهن مٿي ذڪر ۽ ٻين موضوعن تي ڪاڪي پيرومل
مهرچند آڏواڻي ڪل ڪيترا ڪتاب لکيا؟ انهيءَ لاءِ
تصديق سان چئي نٿو سگهجي، البتہ آئون هن وقت
ٽائين سندس ڪتابن جو جيڪو وچور ٺاهي سگهيو آهيان
اهو هن هيٺ ڏجي ٿو:

نمبر	ڪتاب جو نالو	چپاڻي جو سال	موضوع
۱- ●	”ٻارنهن ماه“ (ترتيب)	۱۸۹۶ع	مذهبي شاعري
۲- ()	”بلبل بيمار“ ترجمو	[۱۹۰۲ع] ناٽڪ	
	(اردو لفظ سنڌي ۾)		
۳- ()	”علي بابا ۽ چاليهه چور“	[۱۹۰۳ع] ناٽڪ	
	(اردو لفظ سنڌي ۾)		
۴- ()	”غريب اللغات“	۱۹۰۷ع	لسانيات / لطيفيات
۵- ()	”هندستان جي تاريخ“	۱۹۰۸ع	تاريخ
۶- ()	”جوهر نظم“ (ڀاڱو)	۱۹۰۹ع	درسي / نصايب
	(پهريون)		
۷- ()	”آنند سنڌريڪا“	۱۹۱۰ع	ناول
۸- ()	”حرص جو شڪار“	۱۹۱۲ع	ناول
	(ترجمو)		
۹- ()	”پريم جو مهاڻو“	۱۹۱۴ع	ناول
۱۰- ()	”وريل ۽ نعمت“	۱۹۱۶ع	ناول
	(قطعن ۾)		

- X-۱۱ "سنڌ جون سوکڙيون ۱۹۱۷ کان اڳ تاريخ
 ()-۱۲ "سر سورٺ معنيٰ ۱۹۱۷ کان اڳ لطيفيات
 سان
 X-۱۳ "ڏي ۽ وٺ" ۱۹۱۷ کان اڳ ناٽڪ
 X-۱۴ "شيطان منجهان ۱۹۱۷ کان پوءِ ناٽڪ
 انسان
 X-۱۵ "پتري پستڪ" ۱۹۱۷ کان پوءِ ؟
 X-۱۶ "اصطلاحن جو بنياد" ۱۹۱۷ کان پوءِ لسانيات
 X-۱۷ "سورهن سنسڪار" ۱۹۱۷ کان پوءِ ؟
 X-۱۸ "شري ڪرشن ليلا" ۱۹۱۷ کان پوءِ ٻاراڻو
 ادب (گرمکي)
 ()-۱۹ "سرٿامس مور" ۱۹۱۷ کان اڳ منظور
 سوانح
 X-۲۰ "وچن مالا" ۱۹۱۷ کان اڳ ٻاراڻا
 پڄڻ
 X-۲۱ "ٿرو پڳت" ۱۹۱۷ کان اڳ ناٽڪ
 ()-۲۲ "پهاڪن جي پيڙهه" ۱۹۱۷ کان اڳ لسانيات
 ()-۲۳ "موهنِي ٻائي" ۱۹۱۷ ناول
 ()-۲۴ "سسئي ۽ ماڻس" ۱۹۱۷ شاعري
 ●-۲۵ "گهرو ڪفايت" ۱۹۱۷ سماجي
 اقتصاديات
 X-۲۶ "هندن جي جيوت ۱۹۱۷ کان پوءِ سماجيات
 پهاڪن مان پتري"

X-۲۷ مرزا قليچ بيگ۔

جي حياتيءَ جو مختصر

- احول ۱۹۱۷ کان پوءِ سوانح
 X-۲۸ ”حکمتي ماجستريٽ“ ۱۹۱۷ کان پوءِ ناٽڪ
 X-۲۹ ”ٻاراڻيون ٻوليون“ ۱۹۱۷ کان پوءِ ٻاراڻو
 ادب
 X-۳۰ ”لفظن جا بنياد“ ۱۹۱۷ کان پوءِ لسانيات
 X-۳۱ ”عاملن جو احوال“ ۱۹۱۹ سماجي
 تاريخ
 (۳۲-) ”جوهر نظم نظم“ ۱۹۲۲ نصابي /
 (ڀاڱو ٻيو) درسي
 X-۳۴ سنڌي الف ب ۱۹۲۳ لسانيات
 ڪيئن ٺهي
 (۳۵-) ”سنڌ جو سيلاني“ ۱۹۲۳ سفر
 (۳۶-) ”گلشن“ ۱۹۲۴ لسانيات
 (۳۷-) ”سوڍن جي صاحبي“ ۱۹۲۴ تاريخ
 يا رائن جو راڄ
 (۳۸-) ”سنڌي ٻولي“ ۱۹۲۵ لسانيات
 (۳۹-) ”وڏو سنڌي ويا“ ۱۹۲۵ لسانيات
 ڪرڻ
 (۴۰-) ”مٿس جي مٿسي“ ۱۹۲۵ ناٽڪ
 X-۴۱ ”هيري جون ڪٿيون“ ۱۹۲۶ افسانوي
 (ترتيب) ادب

- ١٤٢- () "انگلند جي تاريخ ١٩٢٦
(ترجمو/ ساٿي مترجم)
قاريخ
- ١٤٣- ● "سنڌ جو نوگي" ١٩٢٦
مزاھي
ادب
ناول
- ١٤٤- () "گولن جا گوندر" ١٩٢٦
(ترجمو)
ناول
- ١٤٥- () "نو بهار" ١٩٢٦
درسي /
نصابي
- ١٤٦- () "دوارڪا جو درشن" ١٩٢٤
سٿر سفر
- ١٤٧- () "ھيليا ۽ ڪينجھر" ١٩٢٤
سٿر سفر
- ١٤٨- () "طلسم" (ترجمو) ١٩٢٤
ناول
ساٿي مترجم
- ١٤٩- () "پنگني مقدسو" ١٩٢٤
ناولڪ
- ٥٠- () "ڪمن جي ڪانفرنس" ١٩٢٨
مزاھي
ادب
- ٥١- () "بزازين جا نالڪ" ١٩٢٨
ناولڪ
- ٥٢- () "چونڊ ڪلام" ١٩٢٨
نصابي /
درسي
- ٥٣- () "ذيتي ليميٽي ائڪٽ" ١٩٢٨
مزاھي
ادب
- ٥٦- () "گلزار نثر" ١٩٢٩
نصابي /
درسي
- ٥٥- () "بهار نثر" ١٩٣٢
نصابي /

- درسي
لسانيات ۱۹۳۴ چوٿون ۵۶- () "ننڍو سنڌي ويا
ڪرڻ" (ساٿي ليکڪ)
چاپو
- ۱۹۳۸ ۵۷- () "آزاديءَ جي ڪوڏي"
ناٽڪ
- ۱۹۴۱ ۵۸- () "سنڌي ٻوليءَ جي
لسانيات تاريخ"
- ۱۹۴۱ ۵۹- () "اعرابن جو مسئلو"
لسانيات
- ۱۹۴۱ ۶۰- () "اعرابن بابت
لسانيات مونجهاري جي
سمجهاڻي
- ۱۹۴۲ ۶۱- () ڀٽائي گهوت شاھ
لطفانيات عبداللطيف جي ورسِي
- ۱۹۴۴ ۶۲- () "قديم سنڌ"
تاريخ
- ۱۹۴۶ ۶۳- () "جاسوس" (وريل ۽
ناول نعمت جو ٻيو چاپو)
- ۱۹۴۶ ۶۴- () "سنڌ جي ھندن جي
تاريخ تاريخ (ڀاڱو پھريون)
- ۱۹۴۷ ۶۵- () "سنڌ جي ھندن جي
تاريخ تاريخ (ڀاڱو ٻيو)
- ۱۶- ● "ديپ مالا" ؟
مذهبي
- ۶۷- X "ھيريءَ سنڌي ھير" ؟
شاعري
- ۶۸- "اڏيرو لعل" ؟
ناول ؟
سوانح

- ۶۹-● "مچرن جي ميٽنگ" ؟ مزاحيه ادب
- ۷۰-● "منڊليءَ جو چوڪيدار" ؟ ناٽڪ
- ۷۱-● "بدي جا سراز" ؟ ناٽڪ
- ۷۲-● "تلسيون ۽ بيڪم" ؟ ؟
- ۷۳-● "گوپي چند" ؟ ناٽڪ
- ۷۴-● "مارئي جو ملڪ" ؟ تاريخ /
- ۷۵-● "موهن جو دڙو" ؟ ستر سفر
- انگريزي (
- ۷۶-● "هندن جي لڏپلاڻ" ؟ تاريخ
- ۷۷-○ "ايتيما لاجپڪل سنڌي" ؟ تاريخ
- ٽو سنڌي ڊڪشنري " لسانيات
- الغات

نشاني جي وضاحت

موضوع تي وڌيڪ کوجنا ڪندڙن جي آسانيءَ لاءِ
ڪتابن جي ۽ ٻين ڏنل وچور ۾ ڪي نشانيون ڏنيون
ويون آهن، جن جي وضاحت هتي ڏجي ٿي.

نشاني وضاحت

- () اهو ڪتاب مون پاڻ ڏٺو آهي.
- [] انهيءَ معلومات ۾ مون کي شڪ آهي.
- X اها معلومات ڪاڪي پيرو مل جي
- ڪتابن مان ورتي وئي آهي.
- اها معلومات ڊاڪٽر الانا جي ڪتاب

”سنڌي نشر جي تاريخ“، ڊاڪٽر
 عبدالجبار جوڻيجي جي ”لطيفيات“
 ۽ منگهارام ملڪاڻي جي ڪتاب
 ”سنڌي نشر جي تاريخ“ تان ورتي
 وٺي آهي. البتہ ”مارئي جو ملڪ“
 بابت سرگواسي رائجند پنهنجي ڪتاب
 ”تاريخ ريگستان“ ۾ لکي ٿو تہ
 اهو مسودو ڪاڪي پيرو مل ”سنڌي
 ساهت لاءِ مرڪزي صلاحڪار بورڊ
 جي حوالي ڪيو هو.
 يعني تہ ان بابت مون کي ڪا به
 خبر ڪانهي.

ڪجهه ڪتاب بابت:

”گلشن پبليڪيشن“ طرفان ٻيهر شايع ٿيندڙ ڪتاب
 ”سوڊن جي صاحبي يا راڻن جو راڄ“ پهريون ڀيرو
 ۱۹۲۴ ۾ شايع ٿيو. ڇهن آڻن جي قيمت ۾ ۶۸ صفحن
 وارو هي ڪتاب ڪاڪي پيرو مل مهرچند آڏواڻي ۽
 حيدرآباد جي اسٽينڊرڊ پرنٽنگ ورڪس مان ڇپرائي
 پڌرو ڪيو. هي ڪتاب جملي ۱۹ عنوانن ۾ ورهايل
 آهي. موضوع جي لحاظ کان هي ڪتاب ٿر ۾ سوڊن
 جي صاحبيءَ واريءَ تاريخ سان واسطو رکي ٿو.
 ڪاڪي پيرو مل آڏواڻي هن ڪتاب کي مڪمل

ڪرڻ لاءِ معلومات جا جيڪي ذريعا ۽ وسيلو ڪم آندا آهن، ان جا تفصيل ڪتاب ۾ موجود آهن، ان ڪري انهن کي هتي ورجائڻ بي سود ٿيندو. البتہ ڪاڪي پيرومل مهرچند آڏواڻيءَ جا هي لفظ ور ور ڏئي پڙهڻ تي دل چڻي ٿي. لکي ٿو:

”سوڍن جي صاحبيءَ جو بيان ڪو تاريخ نويس بروقت، لکي ها ته اها تواريخ وڌيڪ معتبر ليکجي ها، هاڻ به جنهن صورت ۾ منهنجون هٿ ڪيل حقيقتون ڪرنل ٽاڊ جي راجستان جي بيان ۾ ڪئبن رپڪس جي ٿر جي ذڪر ۽ سنڌ گريٽيئر سان ڪيترين قدر ملي ٿيون اچن، تنهن صورت ۾ مون کي ائين وسهڻ لاءِ سبب آهي ته ٻيون ڳالهيون جي مون سوڍن جي دستخط ڪتابن مان ڪڍي هن ڪتاب ۾ ڄاڻايون آهن ۽ ٻئي ڪنهن به ڪتاب ۾ ڪنهن، سي بي سچيون آهن. ڇاڪاڻ جو انهن لاءِ ڪجهه ثابتي شاهه جي رسالي ۽ چارڻ جي راڳن سان ملي ٿي. ڪنهن به حالت ۾ هي ڪتاب عام خلق جي وندر ۽ سنڌ جي آڳاٽي تاريخ جي کوجنا ڪندڙن لاءِ اميد نه گهڻو ڪمائڻو ٿيندو.“

هونءَ ته ڪاڪي پيرومل آڏواڻيءَ جو اهو ڪتاب

لکن مٺ آهي. پر پاڻ کي خيالن ۽ خدشن جي موتين جي مٺ هن اقتباس ۾ پري ڏني اٿس، ان کي ڏسي پڙهي اسان جي تاريخ نوازي واري جذبي جا پول پٽرا ٿي پون ٿا!

هڪ طرف اسان اها دعوى ڪندا آهيون ته پاڻ هڪ عظيم ۽ قديم قوم ۽ شاندار ماضيءَ جا وارث آهيون، ٻئي طرف انهيءَ شاندار ماضي تي ڪم ڪندڙن کي قبر کوٽ چئي هٿ تي هٿ رکي ويهندا آهيون. ”تاريخ“ اسان لاه کڻي ٿو، برابر آهي. تاريخي ماخذن معلوماتي ذريعن ۽ وسيلن کي سانڍڻ جو پاڻ وٽ اڃا سليقو ۽ جذبو پيدا ٿي نه ٿيو آهي. مٿي ڏنل اقتباس ۾ اسان سنڌ واسين جي تاريخي نفسات ۽ تاريخ سان روايتي جا اهڃاڻ موجود آهن. مثال طور:

۱- ڪاڪي پيرو مل جنهن موضوع تي قلم کنيو، ان تي ڪانئس اڳ- ٽارين انگريزن ڪجهه نه ڪجهه لکيو هئو. يعني ته اسان هر دور ۾ پنهنجي ”تاريخ“ مرتب ڪرڻ وارو قلم، ادارو ۽ جذبو ٻين جي هٿ ۾ ڏيندا آهيون. اها روايت اڄ به اسان وٽ قائم ۽ دائم آهي!

۲- جيئن ته اسان ”تاريخ“ کي ”موضوع“ ۽ ”فن جي حيثيت ۾ ڪابه اهميت نه ڏني آهي ۽ هر دور ۾ تاريخ جا منظم نموني مستند ڪتاب لکيا آهن،

ان ڪري اسان جي ”لوڪ شاعري“ ۽ لطيف سائين جو ڪلام اسان لاءِ تاريخي ماخذن جهڙي حيثيت رکڻ ٿا. پر بد قسمتي سان اسن ”لوڪ شاعريءَ“ کي مدي خارج ۽ رجعت پسند فن چئي نظر انداز ڪندا رهون ٿا ۽ لطيف سائين خواه سندس فن کي هن دنيا جي حالتن واري عدالت ۾ پاڻ کي ۽ پنهنجي سوچن کي سچو ثابت ڪرڻ لاءِ شاهد طور پيش ڪيون ٿا. ان ڪري اهي ٻئي ذريعا اسان تاريخي ڄاڻ جي سرچشمن طور ڪم آڻڻ جي سگهه وڃائي چڪا آهيون. ليڪن ڪاڪي پيرو مل آڏواڻي انهن مان پرپور استفادو ڪيو آهي. ان ڪري ته انهيءَ دعويٰ ڪرڻ ۾ حق بجانب نظر اچي ٿو ته سندس ”هي ڪتاب عام خلق جي وندر ۽ سنڌ جي آڳاٽي تواريخ جي کوجنا ڪندڙن لاءِ اميد ته گهڻو ڪمائڻو ٿيندو.“

۳- جيئن ته سنڌ صدين کان وٺي ذات پات جي رنگ جو زهر بيهندي پئي اچي، ان ڪري اسان، فقط انهيءَ بنياد تي اوچ نيچ جون ديوارون قائم رکيون پيا اچون، بلڪه خانداني ملڪيت يا وڏڙن جي نشاني چئي سنڌ جي تاريخ جي مکيه دستاويزن، معلوماتي ذريعن، وسيلن ۽ ماخذن کي به پنهنجي گوڏي هيٺان رکندا پيا اچون. انهيءَ عادت ۾ اسان ايترا ته پڪا ۽ پختا ٿي چڪا آهيون جو هاڻي خاندان ته رهيا پنهنجي ماڳ پر پنهنجي ذاتي، نجي ۽ شخصي ليڙ به ڪنهن کي

ڏيڻ ڏيکارڻ گناهه ڄاڻندا آهيون. انهيءَ سلسلي جون بهترين مثال ”ذات - ڏٺين جي رٿا“ وارو ڪم آهي. جنهن ذريعي سنڌ جي علمي، ادبي، ثقافتي، صحافتي ۽ سياسي شعبن سان واسطو رکندڙ معلوماتي ذريعن، وسيلن ۽ ماخذن جي ميڙيءَ چوندريءَ جي ڪوشش ڪئي وئي. مزيدار ڳالهه اها آهي ته ڪراچي ۾ آئون ساڳيو ڪم ڪندو هئس. سو به سموري سنڌ جو نه پر هڪ فرد جو! جنهن لاءِ مون کي نائي جا جهول پري ڏيندا هئا! ”ذات - ڏٺين جي رٿا“ تي ڪم جو آغاز ڪيم ته مون کي پنهنجي کيسي مان ڏيڻو پيو. ”صحت“ ۽ ”صلاحيت“، ’وقت‘ ۽ ’دولت‘ جي قرباني قبول ٿي ڪونه پئي. وڌيڪ ان جي برعڪس ڪافي ڏسڻو ۽ ٻڌڻو پيو. اسان جي بزرگ - محقق سمجهي ورتو ته سنڌ جي تاريخ ۾ پهريون ڀيرو سنجيدگيءَ سان تاريخي ماخذن کي سانڍڻ جي ڪوشش ڪئي پئي وڃي، جيڪا هو پاڻ نه ڪري سگهيا هئا. ان ڪري انهن وڻان مخالفت جا جهول پرڃي مليا. اهي قريدار جن جو خيال هئو ته هن ڪم سبب متان آئون ڪو عهدو ۽ رتبو نه ماڻي وڃان ان ڪري هنن پنهنجي لاءِ ميدان صاف ڪرڻ لاءِ منهنجا پير ڪيڏن شروع ڪيا. اسان جي اديبن، شاعرن ۽ صحافين اهو ڄاتو ته کين ڪڪ پڇي پيو ڪرڻ نه گهرجي ڇو ته اهو ڪم ادارن جو آهي ۽ ادارا اهو ڪم پاڻ - هرتو ڪندا. پر ويچارڻ کي شايد اها خبر

ٺي ڪانه رهي ته اسان جا ادارا عرصو ٿيو جو الله کي پيارا ٿي چڪا آهن. بهرحال اهڙيءَ ريت هڪ اهم پراجيڪٽ کي نظرانداز ڪيو ويو. ليڪن ان جي اهميت ۽ طريقو ڪار جي قوت ۽ ڪشش عرصي تائين دائم ۽ قائم رهندي. ڇو ته اسان جا اديب، شاعر، صحافي ۽ سياستدان جڏهن به پنهنجي سرگرمين ۽ خدمتن جو رڪارڊ ترتيب ڏئي محفوظ ڪرڻ شروع ڪندا ته اهو خزانو ايندڙ دور جي محقق لاءِ اسان جي دور جي مستند معلومات جو مکيه ذريعو بڻجي پوندو.

انهيءَ حوالي سان ڪاڪو پيرومل مهرچند آڏواڻي وڏو خوش نصيب هئو جنهن کي سوڊن جي دستخط ڪتابن ڏسڻ ۽ انهن مان معلومات وٺڻ جو موقعو مليو. ڪي پيرومل مهرچند آڏواڻي اهي ئي مٿي ذڪر ڪيل ٽئي معلومات جا ذريعا ۽ وسيلو آهن. اندا جنهن مان هڪ مختصر مگر ايندڙ دور جي تاريخ نويسيءَ تي اثرانداز ٿيندڙ ڪتاب جي تخليق ٿي.

ان ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي ته ”سوڊن جي صاحبي يا راڻن جو راڄ“ مختصر ڪتاب آهي. پر ان کي ٿر ۾ راڻن جي راڄ واري تاريخ جي آئوٽ لائينس جهڙي اهميت حاصل آهي. ان کان سواءِ اها پڻ حقيقت آهي ته سندس هي ڪتاب اڳتي هلي ٽن مکيه ڪتابن جي تخليق جو ڪارڻ ٿيو. جن جو ذڪر ڪرڻ خود ڪاڪي پيرومل جي قلمي پورهئي سان انصاف ڪرڻ برابر آهي.

(الف) «امر ڪوٽ جو اتهاس»:

ڪاڪي پيرومل مهر چند آڏواڻيءَ جو اهو ڪتاب ۱۹۲۴ع ۾ شايع ٿيو. چار سال پوءِ، يعني ۱۹۲۸ع ۾ ٺاڪر تيج سنگھ سولنڪيءَ ڪراچيءَ مان زڪرنڊڙ روزنامہ ”هندو جاتي“ ۾ عمر ڪوٽ جي تاريخ جي موضوع تي قسطوار مضمون لکيا. اڳتي هلي سندس شوق ۽ ڄاڻ جي پختگيءَ ۱۹۳۴ع ۾ ”امر ڪوٽ سنڌ جو اتهاس“ نالي هڪ ڪتاب تخليق ڪيو. هن ڪتاب جو ٽاچي پيٽو ڪاڪي پيرومل جو ڪتاب ”سوڍن جي صاحبي يا راڻن جو راڄ“ محسوس ٿئي ٿو، ڇو ته ٻنهي ڪتابن ۾ عنوانن ۽ واقعن جي تربيت لڳ-لڳ ۽ هڪ جهڙي نظر اچي ٿي. جيڪڏهن ٻنهي ڪتابن ۾ ڪو فرق آهي ته اهو هي آهي ته ٺاڪر تيج سنگھ سولنڪي پنهنجي ڪتاب ”عمر ڪوٽ“ کي موضوع ۽ مرڪز بڻايو آهي ۽ ان حوالي سان شهر جي تاريخ، جاگرافي، ثقافت ۽ سماج تي گهڻو توجه ڏنو اٿس، جڏهن ته ڪاڪي پيرومل آڏواڻي سموري ٿر کي ڌيان ۾ رکي سوڍن جي صاحبيءَ تي روشني وڌي آهي. ٻنهي ڪتابن ۾ واضح فرق اهو آهي ته ڪاڪو پيرومل چئي ٿو ته ”عمر ڪوٽ“ جو اصلي نالو ”همروٽ“ آهي، جڏهن ته ٺاڪر تيج سنگھ سولنڪي جو زور انهيءَ ڳالهه تي آهي ته ”عمر ڪوٽ“ دراصل ”امر ڪوٽ آهي“.

(ب) تاريخ ريگستان:

”امرڪوٽ سنڌ جو اتهاس“ کان پوءِ سرگواسي رائجند هريجن جي ڪتاب ”تاريخ ريگستان“ جا ٻه جلد پاڻ کي ڪاڪي پيرومل آڏواڻيءَ جي ڪتاب ”سوين جي صاحبي يا راڻن جو راڄ“ جي ياد ڏيارين ٿا. ”تاريخ ريگستان“ جو پهريون جلد ۱۹۵۶ع ۾ ۴ ٻيو جلد ۱۹۷۵ع ۾ ”سنڌي ادبي بورڊ“ طرفان شايع ٿيو. سرگواسي رائجند پنهنجي انهيءَ قلمي پورهئي ۾ نه فقط ڪاڪي پيرومل جي خدمتن جو ذڪر ڪيو آهي بلڪ ان جي ڪيترن ڪتابن مان استفادو پڻ ڪيو آهي. انهن ٻنهي بزرگن جي وچ ۾ خط وڪتابت به رهي، جنهن جي خبر ’تاريخ ريگستان‘ جي پڙهڻ مان پئي ٿي. جيڪڏهن ’تاريخ ريگستان‘ کي سوين جي صاحبي يا راڻن جو راڄ‘ ڪتاب جي سڌاريل ۽ وڌايل صورت چوڻ سرگواسي رائجند سان زيادتي ڪرڻ برابر ٿيندو ته ان چوڻ ۾ به ڪو وڌاءُ نه ٿيندو ته ’سوين جي صاحبي يا راڻن جو راڄ‘ ئي حقيقت ۾ ’تاريخ ريگستان‘ جهڙي شاهڪار جو بنياد آهي. ڇو ته هنن ٻنهي ڪتابن ۾ پڻ اسان کي مواد، عنوانن ۽ واقعن جي هڪ جهڙي ترتيب نظر اچي ٿي. پوءِ اها ٻي ڳالهه آهي ته مواد جي گهڻائي ۽ موضوع جي وسعت انهن ٻنهي ڪتابن کي هڪ ٻئي کان الڳ ڪري

بيھاري ٿي. اها به حقيقت آهي ته 'تاريخ ريگستان' ۾ خود ڪاڪي پيرومل آڏواڻي ۽ طرفان اڳ ۾ سندس ڪتاب ۾ مهيا ڪيل معلومات جي درستي ڪيل پڻ نظر اچي ٿي. ان کان سواءِ سرگواسي رائجند پنهنجي ڪتاب کي وڌيڪ جامع ۽ مڪمل بنائڻ لاءِ معلومات جا وڌيڪ ذريعا ۽ وسيعا ڪم آندا آهن. پر پوءِ به 'تاريخ ريگستان' کي ڪاڪي پيرومل جي خواب جو تعبير يا سندس ڪتاب 'سوڍن جي صاحبي' يا راڻن جو راج' جي تڪميل چئي سگهجي ٿو.

اهڙي ريت منگهارام اوجها جو ڪتاب 'پراڻو پارڪر' پڻ اسان کي ساڳي سلسلي جي هڪ ڪڙي لڳي ٿو. ائين ٿو لڳي ته جيڪڏهن ڪاڪو پيرومل مهر چند آڏواڻي 'سوڍن جي صاحبي' يا راڻن جو راج' ڪتاب لکي ها ته شايد اهي ئيئي ڪتاب تخليق ٿي نه سگهن ها.

آخري ڳالهه:

'سوڍن جي صاحبي' يا راڻن جو راج' ۱۹۲۴ع تائين ٿر ۾ راڻن جي راج جي مختصر مگر جامع تصوير پيش ڪري ٿو. بلاشبہ ان کان پوءِ وارن ڪتابن، خاص طور تي مٿي ذڪر ڪيل ٽن ڪتابن ۾ سوڍن جو چڱو خاصو احوال محفوظ ٿي چڪو آهي. ان هوندي به انهيءَ ڳالهه کي شدت سان محسوس ڪري سگهجي ٿو ته ٿر جا سوڍا انهيءَ موضوع کي وڌيڪ جامع ۽ مڪمل ڪرڻ

لاء جيستائين پاڻ ذاتي دلچسپي نه وٺندا ته وري جڏهن
 ڪو ٻيو ڪاڪو پيرو مل پيدا ٿيندو ته ٻيهر کيس لکڻو
 پوندو ته ”هن وقت جيڪي سنڌ جو“ تواريخون عام طرح
 سڪولن ۾ پڙهڻ ۾ اچن ٿيون تن مان ڪنهن ۾ به
 ائين ڄاڻايل ڪونهي ته ... سوڍن جو بيان ڪو تواريخ
 نويس بروقت لکي ها ته اها تواريخ وڌيڪ معتبر ليکجي
 ها“ وغيره.

سنڌ جي جامع تاريخ لاءِ اها ڳالهه چڱي ڪانهي
 ته ان کي نظر انداز ڪري ذاتين پاتين ۽ خاندان جي
 بنياد تي تاريخ جا ڪتاب مرتب ڪيا وڃن. ليڪن
 بدقسمتي سان جيئن ته سنڌ جي جامع تواريخ مرتب
 ٿي نه ڪئي وئي آهي، ان ڪري، اهڙي تاريخ جي
 مختلف پهلوئن کي مڪمل ڪرڻ لاءِ مختلف طريقا پڻ
 اختيار ڪري سگهجن ٿا. ان ڪري جيڪڏهن ڪاڪي
 پيوومل مل ۽ سرگواسي رائچند جتي سوڍن جي تاريخ
 جو بيان ڇڏيو آهي، اتان انهيءَ ڳالهه کي کڻي پورو
 ڪري سگهجي ٿو. پوءِ ان لاءِ ٿر جا هلندي پڄندي
 ۽ مڇي ماني لائق سوڍا پنهنجي الڳ اڪادمي ٺهرائڻ
 يا ڪنهن تحقيقي اداري جي مالي مدد ڪري اهو
 پراجيڪٽ انهيءَ حوالي ڪن. بهرحال انهيءَ موضوع
 تي وڌيڪ ڪم ٿيڻ گهرجي.

ڊاڪٽر در هڪمڊ پٺاڻ

مذہبی

هن وقت جيڪي سنڌ جون تواريخون عام طرح سڪولن ۾ پڙهڻ ۾ اچن ٿيون تن مان ڪنهن ۾ به ائين ڄاڻايل ڪونهي ته سنڌ ۾ سومرن جي صاحبي هوندي به ٿر ۾ راڻن جو راڄ هو. مونکي هن ڳالهه جي خبر پهريائين سنڌ گزيٽيئر مان پيئي جنهن ۾ سوين جي صاحبي جو مختصر ذڪر آهي. مون پوءِ ڪمپٽن ريكس جو انگريزيءَ ۾ ٺاهيل ڪتاب ٿر بابت پڙهيم جنهن ۾ سوين جو جيڪي سو سرسيرو بيان ڏنل آهي. سنه ۱۹۲۳ع ۾ عمر ڪوٽ پاسي گشت ڪندي مون سوين جي صاحبيءَ بابت وڌيڪ احوال جدا جدا ماڻهن کان هٿ ڪيو ۽ ڳچ ڳچ ڄيٽرو احوال عمر ڪوٽ جي هاڻوڪي گادي نشين راڻي جي آڪهه وارن مان مليم جن وٽ پنهنجن وڏن جا ٿورا دستخط بيان موجود آهن. آءٌ ننگر پارڪر ويس ۽ اتان به سوين بابت ڪي حقيقتون مليم ۽ هاڻ سمورو مضمون ڪتاب جي صورت ۾ پڙهندڙن جي پيش ڪريان ٿو ته ڪلهوڙن جي صاحبيءَ تائين ٿر ۾ راڻن جو راڄ هو ۽ سندن گادي نالي ماتر اڄ تائين

هلي پيمڻي اچي.

سوڊن جي صاحبيءَ جو بيان ڪو تواريخ نويس
بروقت لکي ها ته اها تواريخ وڌيڪ معتبر ليکجي ها،
هاڻ به جنهن صورت ۾ منهنجون هٿ ڪيل حقيقتون
ڪرنل ٿاڊ جي راسٽان جي بيان ۽ ڪئپٽن ريڪس جي
ٿر جي ذڪر ۽ سنڌ گزيٽيئر سان ڪيتري قدر ملي ٿيون
اچن تنهن صورت ۾ مون کي ائين وسهڻ لاءِ سبب آهي
ته ٻيون ڳالهيون جي مون سوڊن جي دستخط ڪتابن
مان ڪڍي هن ڪتاب ۾ ڄاڻايون آهن ۽ ٻئي ڪنهن
به ڪتاب ۾ ڪينهن سي به سڃيئون آهن ڇاڪاڻ جو
انهن لاءِ ڪجهه ثابتي شاهه جي رسالي ۽ چارٽن جي
راڳن مان ملي ٿي. ڪنهن به حالت ۾ هي ڪتاب عام
خلق جي وندر ۽ سنڌ جي آڳاٽي تواريخ جي کوجنا
ڪندڙن لاءِ اميد ته گهڻو ڪمائڻو ٿيندو.

پيرو هل ههرچند

بوڊڪ

۱۲ جون ۱۹۲۴ع

سوڊن جي صاحبي يا رائن جو راج

راجپوتن جو اصل نسل

راجپوتن جي جنم جي ڪهاڻي هڪ عجيب آکاڻي آهي. وشنو ڀڳوان جو ڇهون اوتار پرسرام هو جو جمندگنيءَ جو پٽ هو. هڪ لڳا ڪرت ويريءَ نالي هڪ راجا جمندگني وٽ هڪ گئو ڏئي جا ڪامڊين هئي. ڪامڊين معنيٰ اها گلنءَ جنهن وٽان ڪامنڊون پوريون ٿين يعني جنهن کان جيڪي گهرجي سو ملي ملي. ههڙي عجيب گئوءَ تي راجا جي سپاويڪ طرح دل ٿي. هن جمندگنيءَ کان گئو گهري پر هن نه ڏٺيس تنهن تي راجا اها گئو زبردستيءَ ڪاراهي هليو ويو. ان وقت پرسرام گهر ۾ حاضر نه هو پر پوءِ جڏهن هن ڳالهه جي سڌ پيس تڏهن ٽپي لوهه ٿي ويو ۽ بنا دير راجا کي ماري گئو آئي پنهنجي پيءُ کي ڏٺائين. راجا جي پٽن پنهنجي پيءُ جي وير وٺڻ لاءِ جمندگنيءَ

جي آشرم تي ڪاهه ڪئي. ان وقت پرسرام ڪيڏانهن
 ٻاهر ويو هو ۽ جمڊگني گهر ۾ اڪيلو ويٺو هو.
 راجڪمار هن کي اڪيلو ڏسي سولائي سان ڪهي
 هليا ويا. پرسرام پوءِ جڏهن پنهنجي آشرم ۾ اچي ڏٺو
 ته هي وٺل وهي ويو آهي تڏهن سڄي ڳالهه پاڻ مرادو
 سمجهي ويو. هن پوءِ ڀرڻ ڪيو ته اهي راجڪمار ته
 پورا ڪندس پر ڪوبه ڪتري ٻچو جيئرو نه ڇڏيندس.
 هي سڄي ڳالهه پراڻن ۾ به ڏنل آهي جن ۾ ائين ڄاڻايل
 آهي ته پرسرام جملي ايڪيه دفعا ڪترين جو ڪل ناس
 ڪيو هو.

اڳاڻن ڪترين جو ڌرم هو برهمڻ ۽ ٻين ورنن جي
 رکيا ڪرڻ. ڪتري ناس ٿي ويا ته برهمڻن ۽ ٻين جي
 رکيا ڪري ڪير؟ اتي خود برهمڻ اچي آنا ٿيا ڇاڪاڻ
 جو ان وقت هندستان ۾ دڻت، اسسر ۽ دانو گهڻا هئا
 جي عالمن جي چوڻ موجب ستين لوڪن مان هئا.
 اهي برهمڻن کي مڃيندا ته ڪين هئا پر هنن کي پاڻ
 آزاريندا هئا. ڪتري انهي ڪري برهمڻن جو وڏو بچاءُ
 هئا پر هاڻ ته اهڙو ڪو ڪتري ٻچو هو ئي ڪونه جو
 هنن دڻن جو ٽڪ مان ور لاهي.

انهي سمي ۾ ڪيترا رشي ۽ مني ابو پهڙا ٿي
 رهندا هئا. برهمڻن کي تڪليف ۾ ڏسي وسشت مني
 ابو پهڙا ڏي رشين ۽ منين سان صلاح ڪرڻ ويو ته
 هاڻ برهمڻن جي بچاءُ لاءِ ڪهڙو اپاءُ ڪجي. آخر سڀئي

پاڻ ۾ صلاح ڪري برهما، وشنو، ردر (شو) ۽ اندر ديوتا کي وينتي ڪئي ته توهين ڪي ڪتري پيدا ڪريو جي دڻن کي ناس ڪري برهماڻ جو بچاءُ ڪن رشين پوءِ ابو پهڙاڙ اُچي ڏکڻ الهندي ڪنڊ ڏي يڳيه جي اگني دڪائي اندر ديوتا کي چيو ته اول توهين ڪو ڪتري اپايو. رشين جو چوڻ مڃي اندر ديوتا ٻين جو هڪ پتلو ٺاهي ان تي امرت چٽڪاري پوءِ اهو پتلو اگني ڪنڊ ۾ اچليو ۽ پوءِ سنجيئون منتر (جيئارڻ جو منتر) اچارياڻين ته ڏسو ڪرتار جي قدرت جو ازغيمي اگنيءَ مان هڪ برش ٻاهر نڪري آيو جنهن کي ساڄي هٿ ۾ گدا (لٺ) هڻي. هو اگنيءَ مان نڪرڻ وقت چوندو آيو ته مار! مار! انهيءَ سبب هن تي ”پرمار“ (۱) نالو پيو.

رشين ۽ منين جي چوڻ تي برهما پوءِ ٻيو هڪ پتلو ٺاهي يڳيه جي اگنيءَ ۾ وجهي منتر اچاريو ته اگني ڪنڊ مان ٻيو هڪ جوان پيدا ٿيو جنهن کي هٿ ۾ تلوار ۽ ٻئي هٿ ۾ ويد هئا. انهيءَ جوڏي تي ”چلونڪي“ نالو پيو ڇاڪاڻ ته هو برهما جي ”چلو“

(۱) ”پرمار“ لفظ جي معنيٰ آهي جيڪر چوان ته آهي ”پراون يا ڌارين کي ماريندڙ“ مگر ڪرڻل ٿاڊ جي لکڻ موجب ”پرمار“ معنيٰ آهي پهريون ماريندڙ يا ڌڪ هڻندڙ.

يعني هٽ جي تريءَ مان پيدا ٿيو هو يعني برهما
 پهريائين جڏهن پنهنجي هٽ جي تريءَ تي پتلو ٺاهيو
 تڏهن هي پيدا ٿيو تنهنڪري اهو نالو مليس. ”چلونڪي“
 لفظ جو اچار پوءِ ڦري ”سلونڪي“ (سؤ لنڪي)
 ٿيو آهي.

شو پڳوان پوءِ اگني ڪنڊ مان هڪ ڪاري شڪل
 وارو جوان پيدا ڪيو انهي جوان کي لڙائي جو گهڻو
 فن ياد نه هو مگر پهريداريءَ لاءِ پختو هو تنهنڪري
 هن کي دربان يا پهريدار مقرر ڪيائون ۽ انهيءَ سبب
 هن تي ”پرٿوي دوار“ نالو پيو. پرٿوي معنيٰ ڌرتي ۽
 دوار معنيٰ دروازو. هو گويا پرٿويءَ جي دروازي جو
 دربان هو تنهنڪري اهو نالو مليس. ”پرٿوي دوار“ لفظ
 جو اچار پهريائين ڦري ”پرتهيار“ ٿيو ۽ هاڻ عام طرح
 ”پرهميار“ چئبو آهي.

وشنو پڳوان پوءِ اگني ڪنڊ مان پاڻ جهڙو هڪ
 چتر پڇم (چئن پڇاڻن يا ٻانهن وارو) جوان پيدا ڪيو
 ۽ ان تي نالو پيو ”چترنگ“. سنسڪرت ۾ ”چتر“ معنيٰ
 چار ۽ انگ معنيٰ بت. چترنگ معنيٰ چئن بتن وارو.
 حقيقتا بت چار ڪين هئس پر ٻانهون چار هئس تنهنڪري
 اهو نالو پيس. ”چترنگ“ لفظ جو اچار پوءِ ڦري چوهاڻ
 (چهاڻ) ٿيو. هاڪارو راجا پرتهيار چهاڻ راجپوتن
 مان هو.

اندر مهراج پوءِ پنهنجي پٺيءَ جي ڪنڊي مان

هڪ جوان پيدا ڪيو ۽ ان تي ”رائوڙ“ ناليو پيو.
رائوڙ معنيٰ رهڻ يعني پنيءَ جي ڪنڊي مان پيدا ٿيل.
اهڙي طرح ديوتائن جي ڪرپا سان راجپوتن جي قوم
پيدا ٿي.

اهي ابو پهڙ تي اگني ڪنڊ مان پيدا ٿيا تنهنڪري
انهن کي ”اگني ڪل“ يعني اگني يا باهه جي ڪٽنب
وارا به چئبو آهي. اها اگني ڪنڊ جنهن مان راجپوت
پيدا ٿيل چوڻ ۾ اچن ٿا سا اڄ تائين ابو پهڙ تي
قائم آهي ۽ راجپوتن لاءِ اها وڏو تيرت جو آستان آهي.
ابو پهڙ تي اچلي سر مهاديو جي مندر ۾ هڪ ليڪه
لکيل آهي جنهن ۾ ڄاڻايل آهي ته پرمار دونهن مان
پيدا ٿيو هو ۽ شترو ماري هوائين. مطلب ته راجپوتن
جي جنم جي ڪهاڻي هڪ ڏند ڪٿا آهي جا پراڻن ۾
ڏنل آهي ۽ ڪرنل ٿاڊ به اهائي ڏني آهي ڇاڪاڻ ته
سڄي هندستان جا راجپوت اها ڳالهه سچي ڪري
مڃين ٿا.

پرمار راجپوتن جي پيڙهي.

پرمار راجپوت جو اندر ديوتا جي ڪرپا سان اگني
ڪنڊ مان پيدا ٿيو تنهن ڏانئون ۽ اسرن (ستين لوڪن)
کي ماري برهمڻ جو بچاءُ ڪيو ۽ هن پوءِ نه رڳو
ابو پهڙ ۽ ان جي آس پاس وارن ماڪن تي حڪومت

ڪئي، پر هو سڄي ڀارت ڪنڊ (۱) جو راجا ٿيو جنهنڪري هن جا پويان ”راجپوت“ يعني راجا جا پٽ سڏجڻ لڳا. پرمار ڪانسواءِ ٻيا جوان جي اگني ڪنڊ مان پيدا ٿيا تن به راج ڪيو مثلاً پرهيار راجپوتن ماڙواڙ پاسي پنهنجو راج استاپن ڪيو. اهڙي طرح اگني ڪنڊ مان جيڪي جوڌا پيدا ٿيا تن سڀني راج ڪيو تنهنڪري سڀني جي اولاد تي ”راجپوت“ نالو پيو ۽ پوءِ هرڪو پنهنجي وڏي ڏاڏي جي نالي پٺيان پرمار راجپوت، ڇهاڻ راجپوت وغيره سڏائڻ لڳو. پرمار راجپوتن جون ڪل پنجتيا شاخون سڄي هندستان ۾ آهن ۽ انهن مان جن راجائي ڪمائي سي اڄ تائين ”ذڪر“ سڏجن ٿا باقي سندن ٻيا ڀائر رڳو پرمار راجپوت ڪوڏجن ٿا جي هن وقت ٿر ۾ گهڻي ٿي آهن.

پرمار ۽ هن کان پوءِ جيڪي ست ٻيڙهيون ٿيون تن ابو پهڙ ڏي راج ڪيو مگر پوءِ سندن اٺين ٻيڙهيءَ راجا چندر سين پيدا ٿيو جنهن پنهنجي گاديءَ جو هنڌ ابو پهڙ مان ڦيرائي مالوا طرف ڌارا ننگر ۾ ڪيو.

(۱) اڄ ڪالھ سڄي هندستان کي ڀارت ڪنڊ سڏجي ٿو مگر حقيقت ڪري ”هندستان“ ۽ ”ڀارت ڪنڊ“ رڳو هاڻوڪي اتر هندستان کي چئبو آهي جو پنجاب جي اتر کان وٺي هيٺ وٽڙيا جبل تائين آهي. اهو ئي اصلوڪو ”آريه ورت“ يعني آرين جو ديس آهي.

راجا چندر سين کان پوءِ چوٿين پيڙهيءَ راجا پيمڪ ٿيو جنهن جي نياڻي رڪمڻيءَ جو وهانءُ سري کرشن سان ٿيو هو. هي مهاڀارت واري زماني جي ڳالهه آهي جنهن کي اٽڪل پنج هزار ورهيه ٿي ويا آهن. انهي زماني ۾ سنڌ جو راجا جئدرت هو جو پڻ راجپوت هو ۽ دهليءَ جي راجا ٿر تراشتر (ڪورون جي پيءُ) جي نياڻي پرڻيو هو ۽ مهاڀارت جي لڙائي ۾ ارڃن جي هٿان مئو هئو.

راجا پيمڪ کان پوءِ اٺينءَ پيڙهيءَ جيڪو راجا ٿيو تنهن پنهنجي گاديءَ جو هنڌ ڌارا ننگر مان ڦيري اڃين ڪيو ۽ هن کان پوءِ ڏهين پيڙهيءَ راجا ڀرتري ۽ راجا وڪر ماجيٽ پيدا ٿيا.

راجا وڪر ماجيٽ ۽ سندن پوين سورهن پيڙهين اڃين ۾ راج ڪيو مگر پوءِ راجڌاني ڦيرائي بامر مير جي نزديڪ جهونو گدبه ۾ ڪيائون. جهوناڳڙهه جو شهر ٻيو آهي، ۽ هي جهونو گدبه ٻيو آهي جو هاڻ ڦٽو پيو آهي. ٿورن سالن کان پوءِ هنن جهونو گدبه کان ٿي چار ڪوهه پري ڪيراؤ نالي شهر پنهنجو تخت گاهه ڪيو. اهي راجپوت اڳي جڏهن اڃين ۾ هئا تڏهن مها راجا ۽ راجا سڌا هئا مگر ڪيرارو ۾ اچڻ کان پوءِ هو ”راءُ“ سڏجڻ لڳا.

جوتپور رياست ۾ شو ۽ ڪوٽڙو ٻه شهر هڪ ٻئي سان لاڳيتا آهن تنهنڪري ٻنهي کي گڏي ”شو ڪوٽڙو“

چئبو آهي جيئن ڪنڊياري تعلقي ۾ هالاڻي ۽ پيلاڻي
 ٻه جدا شهر آهن پر انهن کي گڏي پيلاڻي
 چئبو هو.

راجپوتن پنهنجي راجڌاني ڪيراروءَ مان ڦيرائي شو
 ڪوٽڙي ۾ ڪئي ۽ اتي تنهن وقت راجپوتن مان چار
 راءِ نالي راجا هو جنهن کي ٻه پٽ ۽ ٽين نياڻي هئي.
 چار راءِ جي وڏي پٽ جو نالو سوڍو ۽ ننڍي پٽ
 جو نالو سانڪلو هو. سانڪان جو اولاد سان انڪلا راجپوت
 سڏجن ٿا جي جوڌپور ۽ بيڪانير پاسي گهڻا آهن مگر
 ٿرپارڪر ضلعي ۾ سوڍا راجپوت گهڻا آهن ۽ اهي پنهنجي
 وڏي ڏاڏي ”پرمار“ جو نالو گڏي پاڻ کي ”پرمار سوڍا
 راجپوت“ سڏائيندا آهن.

صوبن جو سنڌ ۾ اچڻ:

راجا چار راءِ جو مريي پٽ سوڍو جنهن جي نالي
 پٺيان ٿر جا سوڍا راجپوت سڏجن ٿا سو دل جو دلير
 ۽ جنگي جوان هو.

هن کي دل ۾ آيو ته مڙسان مڙسيءَ سنڌ ۾ گهڙي
 پئجي ۽ اني آهستي آهستي پنهنجو راج قائم ڪجي.
 اهڙي منشامن ۾ ڌاري هو سنبت ۱۱۸۱ ۾ راجپوتن
 جو وڏو ڪٽڪ ساڻ ڪري سنڌ ۾ آيو ۽ پهريون ئي
 پهريون شهر جو هن هت ڪيو سو رتو ڪوٽ هو.
 رتو نالي هڪ مغل ٿي گذريو آهي تنهن ٿرپارڪر

ضلعي جي ڪپري تعلقي ۾ ڪپري جي شهر کان ڇهه ڪوھ کن پري هڪ ڪوٽ اڏيو هو. اهو ڪوٽ هاڻ ڊنڊو پيو آهي مگر رتو ڪوٽ نالو اڄ تائين قائم آهي. سويدي جو پٽ پوٽورئي ڪوٽ ۾ رهيا ۽ هتي اچڻ کان پوءِ هو ”راڻا“ سڏجڻ لڳا. ڪپري تعلقي ۾ اڄ تائين گهڻو راڻاڻو آهي. انهي ڪيترا آڳاٽا راڻا گهر ڪري ويٺا هئا تنهنڪري گهڻو ٿي اهو نالو پيو.

ڪپري تعلقي ۾ اڄ تائين ڪي پٽ آهن جن کي ”راڻن جا پٽ“ ڪري سڏيندا آهن ڇاڪاڻ جو ڪن آڳاٽن راڻن اوائل ۾ اهي پٽ وسايا هئا ۽ اها سموري حد رتي ڪوٽ وارن راڻن جي هئي.

راڻي سويدي ڪپري جو هي پاسو اچي هٿ ڪيو ته راڻوڙن کي به دل ۾ آيو ته اسين به چئو ته سنڌ تي ڪاهه ڪري ڪجهه ڀاڱو هٿ ڪريون. سنڌ ۾ انهيءَ وقت سومرن جي صاحبي هئي پر هو راجپوتن ۽ راڻوڙن سان پڇي ڪين ٿي سگهيا. راڻوڙن ڪم اهڙو ڪيو جو راجپوتن جيڪو رتي ڪوٽ وارو پاسو هٿ ڪيو سو ڇڏي باقي ڪپري تعلقي جو رهيل ڀاڱو پنهنجي قبضي ڪيائون ۽ پوءِ پنهنجي حد وڌائي عمر ڪوٽ جي اتر طرف چوڙشتيشن جي پريان ڪيائون ۽ پوءِ اڳيرو وڌي گدڙو ۽ ان جي آس پاس وارو ڪيترو ملڪ هٿ ڪري جوڌپور جي رياست جي ڪجهه ڀاڱي تائين وڃي پهتا. انهي سموري حد کي اڄ تائين ”ڪاٺر“

سڏيندا آهن. ڪاٿر هٿ ڪرڻ ڪري هو ”ڪاٿر يا رانوڙ“ سڏجڻ لڳا. ”ڪاٿر جو نالو شاهه جي رسالي جي سر مارئي ۾ ڪيترن هنڌ ڪم آيل آهي. ڪاٿر ۾ ڪٿا، لويون ۽ ڪمريون اڄ تائين نهن ٿيون. شاهه لطيف کي ڪاٿر جون ٺهيل ڪٿيون شايد گهڻو پسند آيون هيون جو انهن جي مارئي جي بيتن ۾ هن طرح ساراهه ڪئي اٿس:

ڪاٿر ڪٿيون خاصيون آچي ت اچن

ڪيڏو پيش ڪهن، ملير گهرجي مارئي.

ڪاٿر ۾ جن رانوڙن راج ڪيو تن مان هڪ هاڪارو راجا رنمل هو، جنهن جو نالو شاهه جي رسالي جي سر ڀول مارئي جي هيٺين ڌڪ ۾ ڄاڻايل آهي:

”ڀوليو زورور سيريئن راجا رنمل رليو“

ڪاٿر ۾ رانوڙن ڪيترا سال راج ڪيو سا حقيقت ملي نٿي سگهي مگر ايترو سڀيئي چوڻ ٿا ته رانوڙن کان ڪاٿر جو ملڪ پوءِ راڻن کسيو. انهي هنڌڪي حڪومت جو اثر اڄ تائين ڪاٿر ۾ پترو آهي. سنڌ ۾ ٻين هنڌ هندن ۽ مسلمانن کي سندن پوشاڪ مان پريان ڏي سڃاڻي سگهيو آهي مگر ڪاٿر ۾ ائين پوشاڪ مان سڃاڻڻ مشڪل آهي ڇاڪاڻ جو اتي مسلمان به هندن جهڙي پوشاڪ ڪن ٿا.

مسلمان مردن کي ڏسو ته انگريڪا پيا آهن ۽
سندن زالن ۽ ٻارن جي پوشاڪ به مارواڙين ۽ ڪڇين
جهڙي آهي.

عمر ڪوٽ واري لڙائي

عمر ڪوٽ جي راڻن وٽ جيڪي دستخط احوال
آهن تن مان معلوم ٿو ٿئي ته راڻو سوڍو جنهن پهريائين
رتو ڪوٽ هت ڪيو تنهن جو ڀوڻو راڻو راڻڊوڄي
هو جو نهايت جريٽ ڀريو جوان هو. هن جوان کي
دل ۾ آيو ته رڳو رتو ڪوٽ ۽ ان جو آس پاس
وارو ملڪ وٺي نه ويهجي پر سڄو ٿرپارڪر پنهنجي
قبضي ڪجي.

سنڌ جي حاڪمن سومرن جي هنن ڀوتي ڪڇي
چڏي هئي ۽ پنهنجي مڙسيءَ جو ٻانور به جهڄو هون
تنهن هوندي به هنن کي جوڳا بندوبست ڪيا.

راجپوتن وٽ جنگ نالي هڪ چارڻ هو تنهن کي
کي ماڻهو ساڻ ڏنائون جي ڇمڙا پوش ڪري جاچ
ڪري آيا ته ڪهڙي وات تان لشڪر وٺي وڃي ۽
ڪهڙو هنڌ سڻاڻو ٿيندو جتي بيهي سومرن کي سامهون
ٿجي. جڏهن سموريون رٿون ٺاهي راس ڪيائون تڏهن
ساڻ سوڻ ڳنڍي هي وڏو ڪٽڪ سنبرائي نڪتا ۽
عمر ڪوٽ ۾ اچي سومرن کي سامهون ٿيا. اها لڙائي

سنبت ۱۱۸۲ * جي ويساڪه مهيني جي سهائي ساٿم تي عمرڪوٽ ۾ لڙائي لڳي جنهن ۾ سواسوڪن سومرا مارجي ويا ۽ عمرڪوٽ جو شهر راڻن جي هٿ ۾ آيو.

ٿر ۾ پڇاڻن ڪندي ائين معلوم ٿئي ٿو ته عمرڪوٽ جي شهر کي اصل ”همروت“ ڪري سڏيندا هئا ۽ تن ڏينهن ۾ عمر سومرو اڃا ڄائو به ڪونه هو. انهيءَ آڳاٽي وقت ۾ شهر ۾ هڪ ڪچو قلعو هو جو سوين جي لڙائي وقت سومرن جي هٿ ۾ هو ۽ حاڪمن جا ديورا انهي قلعي اندر رهندا هئا. سوين جڏهن اهو ڪچو قلعو هٿ ڪيو تڏهن هنن هي مسلمانڪو مڪان جڻن جو ٿيڻ ڪتب آڻڻ واجب نه سمجهي اول انکي گنگا جل سان لپيو ڏياريو ۽ پوءِ قلعي واري جاءِ کي وڌيڪ پوتر ڪرڻ جي ارادي سان ان ۾ هون ڪرايائون. اها ڳالهه ٿر جا چارڻ راڳن ۾ ڳائي ٻڌائيندا آهن. انهن راڳن ۾ هون جو ذڪر ڪندي شاعر چيو آهي ته سوين جيڪو هون ڪيو تنهن ۾ ايترو گيهه ڪتب آندائون جو گيهه ڪوٽ کان ٻاهر ريلائي وهڻ لڳو. انهن راڳن مان به ٿڪون هيٺ ڏجن ٿيون جي ڍاٽڪي بوليءَ ۾ آهن تنهن ڪري انهن جو ارٿ به ڏجي ٿو:-

* سنڌ گريٽيئر موجب عمرڪوٽ واري لڙائي

سنه ۱۲۲۶ع ۾ لڳي.

چڙيل چانچ نه پري آڳڻ آڏ تارا نٿي
 جهاجهو گيه ڪڙي، محل ٽميئي مينڌرا.
 ارت:- جهڙڪي چهنڱ نه پري، اي شوم (سومرا)
 تنهن جي آڳڻ ۾، باقي اي مينڌرا تنهن جي محل ۾
 جهجهو گيه، ريل ڪري وهي ٿو. اهڙي طرح هون هوم
 ڪري سوڍا عمرڪوٽ واري قلعي ۾ ويٺا ۽ عمرڪوٽ
 جي شهر ۾ پنهن جي حڪومت ڄمايائون.
 آڳاٽن راجائن وٽ شعر جو قدر گهڻو هوندو هو
 ۽ اڄ به جوڌپور، بيڪانير ۽ ٻين ڪن ڏيهي رياستن ۾
 راجائن جي درٻارين ۾ ڪوي ۽ راڳيندڙ موجود آهن.
 سوڍن راجپوتن وٽ به ڪي ڪوي ۽ راڳيندڙ هئا
 جن کي وقت بوقت هو چڱا انعام ڏيندا هئا. عمرڪوٽ
 جي راڻن وٽ جنف نالي چارڻ هو، جنهن بابت مٿي
 ڄاڻايو ويو آهي ته هو عمرڪوٽ واري لڙائي کان اڳ
 رستا جاچي آيو هو ته ڪٿان لشڪر لنگهائجي ۽ ڪٿي
 بيهي لڙائي ڪجي. عمرڪوٽ واري لڙائي کٽڻ کانپوءِ
 راڻن انهي جنف چارڻ جو چڱو قدر ڪيو. هن وقت
 عمرڪوٽ کان ٻه ڪوهه پري چوڙاسٽيشن واري رستي
 ي ڪاروڙو نالي ڳوٺ آهي سو راڻي راڻڍيو جي پٽ
 راڻي جيءَ برهم انهي جنف چارڻ کي امداد ڪيو ۽
 ڪيتريون گايون ۽ مينهون به ڏنائينس. اهو ڪاروڙي جو
 جو ڳوٺ اڳي تمام وڏو هو ۽ منجهس آبادي جهجهي
 هئي. هن وقت ڪاروڙي ۾ جيڪي ٿورا چارڻ رهن ٿا

سي انهي جنف چارڻ جو اولاد آهن ۽ عمرڪوٽ جي راڻن سان اڄ تائين رستو اٿن.

سوڍن جو ٿر ۾ زور وٺڻ.

عمرڪوٽ هٿ ڪرڻ کانپوءِ سوڍن جي دل وڌي ۽ هو ٿر جي ٻين ڀاڱن هٿ ڪرڻ جي ڪوشش ۾ رهيا جنهن ۾ آخر هو فتح مند ٿيا. هن وقت جيڪو نارو ڊويزن آهي سو سمورو سوڍن هٿ ڪيو ۽ سومرن کي هڪالي ايترو پري ڪيائون جو رڳو ڀراڻ جو الهندو پاسو سومرن جي تابع هو. باقي ٻيو سمورو ملڪ ٿر طرف سوڍا پنهنجي قبضي ڪري ويٺا. مٺي تعلقي جو ٿورڙو ڀاڱو ۽ ڏيپلي تعلقي جو گڄ ڀاڱو ٺن کي گڏي اڄ تائين ”سامروٽي“ چوندا آهن. سوڍن رڳو اهو سامروٽي جو پاسو ڇڏيو، جنهن ڪري ڏيپلي طرف سوڍا راجپوت بلڪل ٿورا آهن. باقي ٻيو سمورو ٿر سوڍن هٿ ڪيو. تنهن ڪري اڄ تائين سوڍا اتي گهڻا آهن. سومرن ۾ تيرهون حاڪم چنيسر هو جو سنه ۱۳۰۰ع ۾ مٿو ۽ ارڙهن ورهيه حڪومت ڪيائين. چنيسر جي گاديءَ جو هنڌ ڏيپلي تعلقي جي گهوٽ رحمڪي بازار جي پريان وگهي ڪوٽ ۾ هو. اهو ڪڇ جي رڻ جو پاسو آهي ۽ چنيسر جي ڪوٽ جو ويرانو اڄ تائين اتي ظاهر يمينو آهي ۽ اتان بعضي بعضي آگاهي زماني جا سڪا لپندا آهن. مطلب ته سومرن کي ڪڇ جي

رڻ ڏانهن هٽائي سوڍا پنهن جي حڪومت وڌائڻ لڳا ۽ پوءِ ڪاٺر جي راڻوڙن کي هڪالي سڄو ٿر پنهن جي قبضي ۾ ڪيائون.

حڪومت جو ورهاڱو

راڻو رائڊيو جي جنهن سنه ۱۲۲۶ع ۾ عمر ڪوٽ جو شهر هٿ ڪيو، تنهن جون چار پيڙهيون عمر ڪوٽ ۾ رهيون. مگر پوءِ پنجين پيڙهي راڻو درجن سنگهه ۽ راڻو آسراءِ ٿيا، تن پاڳا ورهيا. راڻو درجن سنگهه وڏو پٽ هو، سو عمر ڪوٽ ۾ رهيو ۽ ننڍو پٽ آسراءِ سنگهه ننگر پارڪر ڏي ويو ۽ ننگر پارڪر شهر ۾ هڪ تلاءِ وٽ جايون جوڙائي وڃي رهيو جنهن ڪري اهو تلاءِ اڄ تائين راڻن جي نالي پٺيان ”راڻا سر“ سڏجي ٿو. انهي ورهاڱي وقت مٺي ۽ ڇاڇرو تعلقا بس راڻن جي هٿ ۾ هئا ۽ حڪومت جي انتظام رکڻ لاءِ اتي هنن پنهن جا صوبا مقرر ڪيا، جي وقت بوقت عمر ڪوٽ ۾ اچي گادي نشين راڻي جو سلام پريندا هئا ۽ گهرج مهل مدد ڪندا هئا.

ڇاڇري پاسي جيڪي راجپوت صوبا ٿي ويا تن ۾ مکيه ماڻهو ڇاڇرو نالي هڪ راجپوت هو، تنهن اهو شهر ٻڌايو. تنهن ڪري سندس نالو شهر تي پيو ۽ سندس سموري حد (ڇاڇرو تعلقو) کي اڄ تائين ”ڇاڇراڻي“ چوندا آهن. ڇاڇري کان ٻارهن ڪوهه پري ساڳي تعلقي

اندر چيلهار جو شهر آهي سو ”چيلو“ نالي راجپوت
 ٻڌايو هو. اهو شهر جنهن وقت ٻڌو ٿي تنهن وقت
 عمر ڪوٽ ۾ سوڍو ڪلجي گادي نشين هو.

ڪلجيءَ کي عام طرح ”ڪلو“ سڏيندا آهن.
 اهڙي طرح سوڍا راجپوت هوڏانهن عمر ڪوٽ هوڏانهن
 سڄو ٿر وسائي ويٺا باقي سامروٽي ۽ رحمڪي بازار ڏي
 سومرن جي تخت گاهه ڏانهن ڪين ويا.

سوڍا انهي پاسي ڇو ڪين ويا اهڙي خبر ڪو
 ٻڌائي نٿو سگهي پر ائين پيو ڀانئجي ته سومرن سان
 اهڙو ڪو عهد نامو ٿيل هون. هي رڳو انومان آهي.

مٺي تعلقي جو گچ ڀاڱو ۽ ننگر پارڪر جو ٿورو
 ڀاڱو جو ڪچ جي رڻ جي رت (ڪناري) سان آهي
 تنهن کي اصل ”ڀاڻڻ“ ڪري سڏيندا هئا. ڪپري ۽
 عمرڪوٽ تعلقن جو اتر وارو ڀاڱو جو گبڙي وڏان
 لنگهي جوڌپور رياست سان وڃي ٿو گڏجي، تنهن کي
 اڳي ”ڪاڻڻ“ سڏيندا هئا جيئن مٿي اڳي ٿي ڄاڻايو
 ويو آهي، ٿر جو باقي رهيل ڀاڱو جو ڀاڻڻ ۽ ڪاڻڻ جي
 وچ ۾ آهي تنهن کي اصل ”ڍٽ“ سڏيندا هئا. اهو
 سمورو ڍٽ جو پاسو عمرڪوٽ جي راڻن جي هٿ ۾
 هو ۽ عمرڪوٽ سندن گاديءَ جو هنڌ هو. حقيقت
 ڪري ”عمرڪوٽ“ نالو پوءِ جو پيل آهي، مٿي اڳيئي
 چيو ويو آهي ته عمرڪوٽ کي اصل ”حمروت“
 سڏيندا هئا.

عمر ڪوٽ جا راڻا توڙي ٿر جا ٻيا ڪيترا ماڻهو
چون ٿا ته سوڍن مان هڪ سوڍو راڻو امر سنگ ٿي
گذريو آهي تنهنجي نالي پٺيان هي شهر پوءِ ”امر ڪوٽ“
سڏجڻ لڳو.

راڻو امر سنگ عمر سومري کان گهڻو اڳ ٿي
گذريو آهي ۽ پوءِ جڏهن عمر سومري جي بادشاهي ٿي
تڏهن ”امر ڪوٽ“ جي بدران هي شهر سندس نالي
پٺيان ”عمر ڪوٽ“ سڏجڻ لڳو پر اڄ تائين ڪيترا
ماڻهو ”امر ڪوٽ“ چوندا آهن.

عمر ڪوٽ ۾ هن وقت جيڪو قلعو آهي سو پاڻ
ساڪ ٻيو ڀيري ته اهو اصل راڻن جو جوڙايل آهي
۽ نه سومرن جو. اها ڳالهه هن مان ثابت آهي جو
عمر ڪوٽ جي قلعي جو جتان لنگهه آهي اتي ڀتين
تي ڪيترا اکر پٿر تي اڪريل آهن جي جيٽوئيڪ
سمجهڻ ۾ نٿا اچن تڏهن به ايترو ظاهر آهي ته ان ۾
جيڪي لاڪڻاڻون ۽ اکر ڪم آيل آهن سي سڀ
ديوناگري نموني آهن جنهنڪري پڪ سان چئي
سگهجي ٿو ته اهي اکر هندن جا اڪرايل آهن ۽ نه
مسلمانن جا.

سوڍن جو زور ٽٽڻ

ٿر جا سوڍا سومرن کان ڏاڍا هئا تنهنڪري هنن
کي ليکيندا به ڪين هئا ۽ سڌو دهليءَ جي بادشاهه

کي ڏن ڀريندا هئا.

سومرن جو سترهون حاڪم عمر هو جنهن پنجنهين ورهين جي راڄ ڪرڻ بعد سنه ۱۳۹۰ع ۾ وفات ڪئي هن حاڪم بابت جيڪو احوال موجود آهي تنهن مان ظاهر آهي ته عسڪوت جو قلعو هن موٽي سوين کان هٿ ڪيو هو. اها ڀڪ آهي ته سوين مٿي مارائي کان سواءِ اهو قلعو پنهنجي هٿان نه ڇڏيو هوندو، پر سوين ۽ عمر سومري جي لڙائي جو احوال موجود نه آهي. تنهنڪري ڪجهه چئي نٿو سگهجي. باقي ايترو سمجهجي ٿو ته سوين جو زور ان وقت ٿڌل هو تڏهن عمر سومري کائن قلعو کسيو ۽ مارئي کي ملير مان آڻي اتي قيد ڪيائين. جنهن وٽ هيٺان مارئي کي آڻي وهاريو هئائين تنهن وٽ جي ٿڙ جو وڏو ٽڪر اڄ تائين ڪمرڪوٽ جي قلعي ۾ پيو آهي.

عمرڪوٽ پاسي ڪنهن کي ٽپ تاءِ ٿيندو آهي ته انهي وٽ مان چوڏي ٽڪر پڇي اهو بيمار کي گهي پياريندا آهن جو هو سمجهن ٿا ته هن ستياڻيءَ جي ست ڪري هي وٽ به ڪلاوارو آهي ۽ ماڻهن جا ڪشت ڪئي سگهي ٿو.

سومرن جو ٻيوون يا اڏويهون حاڪم همير سومرو ۽ راڻو ميترو جو عمرڪوٽ جي هاڻوڪن راڻن جو وڏو ڏاڏو هو سو سندس وزير هو. هي اهو ساڳيو راڻو ميندرو هو جنهن مومل ماڻي هئي مومل کان جڏهن

راڻو رسي آيو هو، تڏهن مومل سندس پٺيان عمرڪوٽ ۾ آئي هئي ۽ شهر جي ٻاهران پنهنجي جاءِ جوڙائي اچي رهي هئي. انهي جاءِ کي عام طرح ”مومل جي ماڙي“ چوندا آهن. جا عمرڪوٽ کان ڪوھ ڪن پري آهي. سنہ ۱۹۱۰ع ۾ اها ماڙي گهڻي قدر قائم بڻي هئي، مگر ۱۹۲۳ع ۾ وري وڃي ڏنم تہ ايتري قدر زبون ٿي پيئي هئي جو سرون بہ پري اٿس ٿي ويون هيون. راڻي جو بہ ”پڙو“ اعڙيئي حال ۾ آهي. ”پڙو“ معنيٰ ٻنل قلعي جو نشان. راڻي جو پڙو عمرڪوٽ تعلقي ۾ صوفي فقير جي گهٽ کان سڌ پٺت پري آهي. چون ٿا تہ انهي راڻي جي قلعي مان بيهي عمرڪوٽ طرف نھاريو ويندو هو تہ مومل جي ماڙي چٽي ڏسڻ ۾ ايندي هئي.

اها تواريخي ڳالھ آهي تہ مومل راڻي جي وقت ۾ عمرڪوٽ وارو قلعو سومرن جي هٿ ۾ هو. جنهن جي معنيٰ تہ عمر سومري کان وٺي همير سومري جي راڄ تاءِ سوڍن جو زور ٿٽل هو.

ڪانگ کي لڙ ۾ هڙو.

سومرن جو پويون حاڪم همير پنهنجي وزير راڻي ميندري جي زال مومل تي عاشق هو، ۽ راڻي کي عمرڪوٽ جي اندر ڪوھ ۾ ڪجهه وقت قيد ۾ رکيو هو. انهيءَ ڳالھ کان عمرڪوٽ جا سوڍا اچي مٽيا

۽ وري پنهنجو اڳيون زور ڏيکارڻ لڳا. رعيتي ماڻهو به سومرن مان ڪڪ هئا، جو هنن جي شراب خوري ۽ حرام ۽ ٻي بد همت ماڻهن جون دليون کٽيون ڪري ڇڏيون هيون. خود ڪيترا مسلمان جهڙوڪ سما هنن سومرن حاڪمن مان بيمار ٿي پيا. سومرن جي بد همت ڪري سمن وڏو فساد ڪيو ۽ سلطان علاوالدين جي مدد گهريائون. سلطان پنهنجو لشڪر سنڌ ۾ موڪليو ته سومرن پنهنجن جون زالون ۽ ٻار ٻچا ابڙي نالي هڪ سمي امير مان ڪڇ ڀڄ ڏي موڪليا ۽ پوءِ سلطان جي لشڪر سان وڙهڻ لڳا، پر سگهوئي شڪست کائي ڪڇ ڏي اُٿي پڳا ۽ سلطان جو لشڪر پٺيان ڪاهي پين. سومرا اڃا ڪڇ ۾ ٿي گهڙيا ته ڪڇ جا سما مٿن ڪاهي آيا. اڳيان سما ۽ پٺيان سلطان جو لشڪر پين. انهن ٻن زورن چي وڃڻ سومرن جي خاندان جو خاتمو ٿي ويو. هنن تواريخي ڳالهه بابت ٿر ۾ ڪيترا بيت ڏيندا آهن ۽ چارڻ گيت چوندا آهن. شاهه جي رسالي جي سرُ بلاول ۾ به هنن تواريخي ڳالهه بابت ڪيترا بيت آهن.

سمن ۽ سومرن جي پاڻ ۾ اچي لڳي ته سوڍن کي وجهه ملي ويو، تن عمرڪوٽ وارو قلعو وري پنهنجي قبضي ۾ ڪيو. ”ڪانگ کي لڙ ۾ مزو.“ سومرن کانپوءِ سمن جي حڪومت سنڌ ۾ ٿي. سمن جي گهراڻي جو پهريون حاڪم ڄام انڙ سنه ۱۵۳۱ع ۾ تخت تي ويٺو.

هن ٿر جو پاسو ٿي ڇڏي ڏنو ۽ نٿي ڏانهن مڪاي
 ٽڪري جي نزديڪ ساموئي جو شهر ٻڌي اهو پنهنجي
 گاديءَ جو هنڌ ڪيائين. هينئر سوين جي هيڪاري
 ساڄي ٿي ۽ هو اڳئين وانگر ٿر ۾ راڄ ڪرڻ
 لڳا ۽ سڌو دهليءَ جي بادشاهه کي ڏن ڏيڻ لڳا.

عمرڪوٽ ۾ اڪبر بادشاهه جو جنم.

سن ۱۵۴۰ع ۾ بابر بادشاهه جي مرڻ کانپوءِ دهليءَ
 جي تخت تي همايون ويٺو. هن پهريائين بنگال ۽ گجرات
 هٿ ڪيا، پر پوءِ شيرشاهه افغان هٿان شڪست کائي
 سنڌ ڏي پڳو. هو پهريائين روهڙيءَ جي نزديڪ ٻيڙيءَ
 ۾ اچي رهيو ۽ پوءِ جوڌپور ڏي رخ رکيائين، پر وات
 تي ڪا غيرت آيس سو جيسلمير مان لنگهي عمرڪوٽ
 ۾ آيو. همايون بادشاهه عمرڪوٽ ڏي ايندي وات تي
 ڏاڍي تڪليف ڏني. هن کي وڏي تڪليف پائيءَ جي
 ٿي. پلا ٿي ۽ جيسلمير ۾ کوهن جو پاڻي هڪڙو ڪارو
 پيو کوهه وري سن پرهم * بلڪ وڌيڪ اونها، جنهن
 ڪري کوهن مان پاڻي نڪرڻ ۾ گهڻو وقت لڳي ٿو.

* ”پرهم“ لفظ اصل ۾ آهي سنسڪرت لفظ ”پرش“
 معنيٰ ماڻهو. ن پرهم اونهو کوهه تنهن جي معنيٰ ته
 سن مڙسن جي ڊيگهه جيترو اونهو کوهه. حساب جي
 سولائي لاءِ پرهم ۾ پنج فوٽ ليکبا آهن.

همايون سان جيڪي ماڻهو ساڻ هئا سي پاڻيءَ لاءِ اهڙا آنا جو هڪ هنڌ ڪوهه مان پاڻي ٿي ڪڍيائون ته منجهائن ڪيترا اچي پاڻيءَ تي آجهريا، سوبه ايتري قدر جو ڪي ماڻهو ڪوهه ۾ ڪري پيا! هيءَ ڳالهه ڪرنل ٿاڊ به ڄاڻائي آهي. همايون بادشاهه عمرڪوٽ ۾ آيو ته اتي جي گادي نشين راڻي سندس جهجهو آءُ آدر ڪيو ۽ سندس ايتري خدمت ڪيائين جو هنڪان سفر جون سڀ سختيون وسري ويئون ۽ هو راڻي تي گهڻو راضي ٿيو.

انهيءَ عمرڪوٽ واري منزل تي هندستان جو هاڪارو ۽ هردلعزيز اڪبر بادشاهه ۱۴ آڪٽوبر ۱۵۴۲ع ۾ ڄائو. انهيءَ تاريخي ڳالهه جي يادگيريءَ ۾ ڪيچواڙي تعلقي عمرڪوٽ جي هڪ سيد عمرڪوٽ جي ٻاهران هڪ سادو يادگار جوڙايو آهي. حقيقت ڪري هتي ڪو عاليشان يادگار نهڻ ڪيندو هو، جو اڪبر بادشاهه جي انصاف جون ڳالهيون ڳڻي هندو توڙي مسلمان اڄ تاءِ ڏک ڀريندا آهن، ههڙي حاڪم لاءِ يادگار به اهڙوئي هئڻ گهرجي.

ٿر ۾ ڀلون معاف.

رائن جي صاحبيءَ ۾ ٿر ۾ اهو رواج هو ته جنهن کي جيتري زمين ڪپندي هئي، سو تيتري وڃي ڀوڪيندو هو ۽ پنهنجي پيدائش سارو گادي نشين راڻي کي

ڍل پهچائيندو هو. راڻا وري دهليءَ جي بادشاهه کي
 ساليانو ڏن ڏيندا هئا ۽ ائين ڪيترا سال پئي چرخو
 هليو. جڏهن اڪبر بادشاهه تخت تي ويٺو، تڏهن
 عمرڪوٽ جي راڻن جيڪي خدمتون سندس پيءُ جون
 ڪيون هيون، سي ياد آيس ۽ پنهنجي جنم جي ڳالهه
 به ياد ڪري عمرڪوٽ جي راڻن کي لکيائين ته
 عمرڪوٽ منهنجي جنم جي جاءِ آهي ۽ اوهين منهنجي
 والد سان بلڪل وفادار ٿي هليا هئا، تنهن ڪري
 توهان کان ساليانو ڏن وٺڻ آڻ حرام ٿيو سمجهان ۽
 اوهان کي سڀ ڀلوڻ معاف آهن! اڪبر بادشاهه جي هن
 حڪم جي پڌرائي ٿي ته سڄي ٿر ۾ واھ واھ پئجي
 ويئي ۽ هر ڪو ائين چوڻ لڳو ته ڀلي ته اڪبر بادشاهه
 عمرڪوٽ ۾ ڄائو، جنهن سڄي ٿر مان راڻ (ڍل) جو
 رواج بند ڪري ڇڏيو. شاهه جي رسالي مان ڏسجي ٿو
 ته شاهه لطيف جڏهن ٿر ۾ گهمڻ ويو هو، تڏهن به ڍل
 جو رواج ٿر ۾ ڪونه هو. اها خبر رسالي ”مارئي“
 جي هيٺين ٽڪ مان پوي ٿي.

”نڪا جهل نه ڀل نڪو راڻر ڏيهه ۾“.

ننگر پارڪر پاسي جن راڻن راج ڪيو ٿي تن به
 اهوئي دستور اختيار ڪيو ۽ سڄي ٿر مان ڍل جو نالو
 ئي نڪري ويو.

سوين جي حڪومت جو نمونو

آزادي جنهن کي چئجي سا سچو پچو سوين جي

صاحبِيءَ ۾ هئي. ٿر ۾ پتي يعني ڏاڍي زمين ٿوري آهي، مگر وارياسي زمين گهڻي آهي. ٿر ۾ ڀوک رڳو ڏهرن ۽ تلين ۾ ٿئي ٿي. ٻن پتن جي وچ ۾ ڏاڍي زمين آباديءَ جي لائق تنهن کي ڏهر چئبو آهي. جيڪڏهن ڪو ڏهر اهڙو هيٺاهينءَ تي هوندو آهي جو اوسي پاسي کان برسات جو پاڻي وهي ان ۾ اچي ڪنو ٿيندو آهي ته انهي هيٺاهين ڏهر کي ”تلي“ چوندا آهن. انهن ڏهرن ۽ تلين مان جنهن کي جيتري زمين ڪپندي هئي، سو تيتري وڃي ڀوڪيندو هو ۽ پنهنجي پيدائش جي پنهنجي پتي کن جيترو حصو راڻن کي ڏيل ۾ پهچائيندو هو. راڻن کي پنهنجيون به جاگيرون هيون ۽ گهڻو مدار انهن تي هون.

عمرڪوٽ توڙي ننگر پارڪر جي سوڍن وٽ ڪو فوجي سپاهي پگهار تي رکيل ڪونه هو. پنهنجو گهر چڱي طرح ٻڌل هون ۽ آڏي مانجهيءَ جنهن به راجپوت کي سڏ ڪندا هئا، سو امالڪ اچي حاضر ٿيندو هو. ننگر پارڪر جي راڻن کي ڪولهي لوڪ ۽ عمرڪوٽ وارن راڻن کي ڀيل وقت سر چڱي مدد ڏيندا هئا ۽ اها مدد هو ڪنهن لالچ تي نه پر پنهنجي جو فرض سمجهي ڏيندا هئا.

ٿر ۾ ڪنهن جي ڪا دانهن ڪوڪ هوندي هئي، ته نڪا درخواست ٿيندي هئي نڪو استامپ لڳندو هو. جنهن کي جيڪا دانهن ڪوڪ ڪرڻي هوندي هئي،

سو گادي نشين راڻي يا هنجي صوبي سان وڃي حال
ڪندو هو ۽ هو انهيءَ دم هنجو داد ڪندا هئا. ڪنهن
جو لهڻي ڏيئي تان ڪو تڪرار ٿيندو هو ته گادي
نشين راڻو يا هنجو صوبو چار چڱا وهاري هنجو معاملو
نميري ڇڏيندو هو.

ٿر ۾ هن وقت ڪڏهن ڪڏهن ڌاڙا لڳن ٿا مگر
اڳي ڌاڙن جي دم لڳي پيئي هوندي هئي. جنهن بابت
شاهه جي رسالي ۾ به اشارا آهن. ٿر ۾ ڪرار (واڻيا)
پئسي وارا آهن ۽ انهن کي ڌاڙيلن جو هردم ڊپ رهندو
هو. غريب مالدارن کي به ڌاڙيلن جو ڊپ هوندو هو.
جو ڌاڙيلا زبردستيءَ هنن جو مال ڪاهي ويندا هئا.
سوڍن جي صاحبيءَ ۾ ٿر ۾ ڪتي ڌاڙو لڳندو هو ته
اڪثر گادي نشين راڻو پاڻ گهوڙي تي لانگ ورائي
ڌاڙيلن کي وڃي سامهون ٿيندو هو ۽ سر جو سانگو
اصل ڪين ڪندو هو. اهڙن ئي وقتن تي ڪولهي ۽
پيل هنن راڻن کي چڱي مدد ڪندا هئا ۽ سر جي ست
ڏيئي ڌاڙيلن سان جنگ جوڙيندا هئا.

راڻا جيستائين ڌاڙيلن کان مورو مال سٺيءَ سڳي
سوتو وٺي مالڪن کي نه پهچائيندا هئا، تيستائين گهر
ڏي ڪين موٽندا هئا. جڏهن ڌاڙيلن کان ڪتي خير سان
گهر ايندا هئا، تڏهن پنهنجي خرچ تي ديگيون چاڙهيندا
هئا ۽ هر ڪو ڪاڻي پي خوش ٿي ويندو هو.
اڪبر بادشاهه جي حڪم موجب ٿر مان ڍلن جو

رواج بند ٿي ويو. تنهن کانپوءِ راڻن کي چڱي پيدائش ٿيندي هئي. راڻن ۾ ڪو وهانءُ ٿيندو هو ته رعيتي ماڻهو آڻ، گهوڙا، گايون، مينهنون ۽ ڪجهه زيور ۽ پئسا هنن کي نذرانو ڏيندا هئا. رعيت ۾ ڪنهن جو وهانءُ ٿيندو هو ته گهوڙينا توڙي ڪناريتا چڱي خاصي سوکڙي راڻن کي موڪليندا هئا. اهي لوازا ڪرارن ۽ ٻين هن ڪري پاڻ تي ٻڌا جو سوڍا هنن کي ڌاڙيلن کان بچائيندا هئا. ٻيا غريب لوڪ جي اهڙا ٻنڌياڻ پاڻ تي ٻڌي نه ٿي سگهيا، سي به پنهنجي حال سارو ڪجهه ڏيئي هٿ جوڙ ڪري ويندا هئا. ڪو غريب جهنگ ۾ ڪاٺيون ڪرڻ ويندو هو ته پاڻمرادو به ڀريون ڪاٺين جون راڻن جي در تي به اچي ويندو هو. ڏوٿي ماڻهو ڏت ڏورن نڪرندا هئا ته سگر، پڪا، پيرون، ڏنڌرا ۽ ٻيون اهڙيون شيون راڻن وٽ نذرانو ڪري کڻي ويندا هئا. شاهه جي رسالي مان ڏسجي ٿو ته شاهه صاحب کي انهي ڳالهه جي به خبر هئي تنهن ڪري مارئي جي وازان چوايو اٿس ته :-

”پئسي ڪاٺي پيٽ ۾ ڏنڌرا ڏن آءُ ڏيندي“.

جهڙي طرح مسلمانن وٽ ٻيلي ۽ خاصخيلي رهن ٿا، تهڙي طرح سوڍن وٽ بجير هوندا هئا جي اڄ تائين اٿن. سندن گهر ۾ ليڇو چوڻڪو، باسٽن ملڻ جو ڪم ۽ ٻي آڻي ويٺي اڄ تائين بجير ۽ بجيرياڻيون ڪن. جنگ جهيڙي مهل يا ڌاڙيلن کي سامهون ٿيڻ مهل

بجیرن کي سوڊا اڪثر ساڻ کين کڻندا هئا ۽ بجیر ذات کان ڪنهن به قسم جو نذرانو کين وٺندا هئا. سوڊن ۾ ڦيٽري قدر سڄاڻي هئي تنهن بابت هڪ مزيدار مثال نموني خاطر ڏجي ٿو.

عمر ڪوٽ جي آڳاٽن راڻن مان هڪ گادي نشين راڻي ڪنهن ڪرار کان هڪ لک رپيا قرض کنيون هو، جو راڻا پنهنجون نياڻيون راجائن ۾ ڏيندا آهن ۽ نياڻيءَ جي شاديءَ تي ٻئي لک خرچ ڪندا آهن.

گادي نشين راڻي کي اميد هئي ته فصل ڀلو ٿيندو ۽ ان مان توڙي ٻي ايت مان قرض سولائي سان لهي سگهندو پر ڏٺيءَ جي اهڙي جوڙ جو برسات پوري سوري پيئي ۽ فصل بلڪل گهٽ ٿيو. مدي پڄاڻا جڏهن ڪرار پنهنجا پئسا گهريا تڏهن راڻي سموري حقيقت ٻڌائي ته حال ڏهه هزار کن وٺي وڃ ٻئي فصل تي باقي پئسا وٺج. ڪرار کان وڌيڪ ترس کين پيو تنهن تنگ طلبي ڪئي تنهن تي راڻي پنهنجي خزانچيءَ کي پنهنجي ڀر ۾ ڪا اٽڪل سيمڪاري پوءِ هن کي چيائين ته جنهن صورت ۾ هن ڪرار جو اسان ۾ ويساهه گهڻو نٿو ڄمي تنهن صورت ۾ پنهنجا پراوا پئسا وجهي هن کي هڪ لک رپيا پورا ڪري ڏي. خزانچي امالڪ ٺاڻي جون گهوڙيون کڻي اچي ڪرار کي پئسا ڏيڻ لڳو. خزانچي هر هڪ ڏيگي ويهن رپين جي ٺاهي جڏهن ست ويهون گڻي رهيو تڏهن ڪرار کي چيائين ته هي

اچي هڪڙو سؤ. ڪرار کي سؤ ۾ ست ويهون مليون سو دل ۾ خوش پئي ٿيو پر ظاهرِي هڪ اکر به ڪونه ٿي ڪڇيائين. اهڙي طرح ٻيو سؤ ۽ ٽيون سؤ مليس ته به هي ائين ڪين پيو چوي ته مون کي پئسا وڌيڪ پيا ڏيو پر پاڻ به چونڊو پئي ويو ته برابر پيو سؤ به مليو ته ٽيون سؤ به مليو. اهڙي طرح گهڻندي گهڻندي جڏهن خزانچي ڏهه هزار رپيا پورا ڪيا تڏهن ڪرار کي چيائين ته هاڻ تنهنجو لڪ رڀين توکي اچي ويو! اتي ڪرار رڙ ڪري راڻي کي چيو ته سائين مون کي اڃا مليا ئي ڏهه هزار آهن ته هيءُ خزانچي ٿو چوي ته توکي لڪ اچي ويو!

راڻي چيس ته بابا، جنهن وقت سؤ ۾ ست ويهون توکي خزانچي ٿي ڏنيون تنهن مهل ٿو ڏانهن ڪانه ڪئي تڏهن هينئر وري چاجي ٿو ڏانهن ڪرين؟ اسان وٽ حساب هلندو ئي ائين آهي. انهيءَ ڳالهه تان عام پهڪو آهي ته:

”سوڍڪو سؤ ستين ويهين ڏهين هزارين لڪ.“

راڻي پوءِ ڪرار کي چيو ته ٻچا، ايمان نه لوڙهه تنهنجي رقم وڃي ڪانهي ٻئي فصل تي سمورو ڪندو چڪائي وٺج.

ڪرار پوءِ ترسيو ۽ ٻئي فصل تي راڻي سمورا پئسا وياڄ سوڌا ڏيئي خوش ڪري ڪڍيس. هن مان ثابت آهي ته حال ڪرار جو به ايترو ته اعتبار

هو جو هڪ لک ۽ ڏنائين ۽ آفرين راڻي کي به
 آهي جنهن ايمان جي سلامتيءَ سان سمورا پئسا وڃاڻ
 وئي سوڌا ڏنا نه ته جيئن صاحبي سندن هئي نيئن
 جيڪڏهن ڪرار کي پئسا ڳاڙهي ماڻ سان مٽي ڏئي
 ها ته به وس وارو هو.

مطلب ته آڳاٽن سوڍن جون جيڪي ڳالهيون
 ٻڌجن ٿيون تن مان ظاهر آهي ته هنن جي دل درياھ
 هئي ۽ جهڙا سورما هئا تهڙائي سڄا هئا اهڙي طرح
 ايمان جي سلامتيءَ سان ڏيتي لپتي هلائيندا ۽ رعيت
 کي هر طرح راضي ڪندا رهيا تان جو نيٺ ڪلهوڙن
 جي صاحبي آئي.

ڪلهوڙن جي صاحبي

سنڌ ۾ سومرن ۽ سمن کان پوءِ ارغون ۽ ترخان
 گهراڻن وارن راج ڪيو مگر ٿر جي ڀتين شايد سڀني
 کي ڏکائي ڇڏيو هو تنهن ڪري راڻن ڏي ڪين
 رڙهيا ۽ سوڍا سڀ وقت خودمختيار ٿي گذارڻ لڳا.
 سنڌ ۾ پوءِ دهلي جي بادشاهن جي صوبو دارن جي
 حڪومت ٿي مگر ٿر جا صوبو دار اهي ئي سوڍا هئا.
 ڪلهوڙن جي جڏهن صاحبي ٿي تڏهن به ٿر جا سوڍا
 پنهنجن ٻانهن جي ڀل تي پهريان ٿورا سال خودمختيار
 ٿي رهيا پر پوءِ ميان نور محمد ڪلهوڙي عمر ڪوٽ
 جي سوڍن کي پنهنجي تابع ڪيو ۽ عمر ڪوٽ جو

قلعو کائن کسيائين. ريڪس صاحب جي لکڻ موجب عمرڪوٽ وارو قلعو ڪلهوڙن جي هٿ ۾ ۱۷۵۰ع ۾ آيو. مگر حقيقت ڪري اهو واقعو سنه ۳۷-۱۷۳۸ع ڌاري ٿيو هوندو. ڇاڪاڻ ته سنه ۱۷۳۹ع ۾ نادر شاهه جڏهن سنڌ تي ڪاهي آيو، تڏهن ميان نورمحمد عمرڪوٽ واري قلعي ۾ وڃي لڪو هو ۽ نادر شاهه اتي به ڪاهي وڃي پهتو هوس. ميان نورمحمد اهو قلعو ضرور سنه ۱۷۳۹ع کان اڳ هٿ ڪيو هوندو، نه ته اتي لکڻ جو وجهه، مشڪل مليس ها. سنه ۱۷۵۰ع ۾ ڪلهوڙن ٿر ملڪ تي ڪاهه ڪري سڄو ٿر پارڪر پنهنجي قبضي ۾ ڪيو. انهي وقت ٿر جي سوين ۾ پاڇ پيشي ۽ هو ٿڙي پکڙي ويا ۽ پتن ۽ ڏهرن ۾ ڳوٺڙا ٻڌي وڃي رهيا. انهيءَ پاڇ کانپوءِ ٿري ماڻهو عمرڪوٽ وارن سوين کي پنهنجي حاكم ڪري ليکيندا هئا. ڇاڪاڻ جو اوکي سوکي ۾ مدد جو آسرو وري به وٺائڻ هئڻ باقي ڍل نڪي ڪلهوڙن کي، نڪي راڻن کي ٿي ڏيندا هئا.

ڪلهوڙن پوءِ ڍلن اڳاڙڻ تي زور رکيو. سنڌ گزيٽيئر مان معلوم ٿيو ٿئي ته ڍلن اڳاڙڻ لاءِ ڪلهوڙا ويرا واهه تعلقي ننگر پارڪر تائين به ويا، پر پوءِ راڻن تي ڪجهه ڍل ٻڌي ۽ هنن کي پنهنجي ڏن ڀرو ڪري ٿر جي حڪومت وري به سنڌن (عمرڪوٽ وارن راڻن جي) حوالي ڪري ڇڏيائون. سنڌ جي تواريخن مان

معلوم ٿيو ٿئي ته ميلان عبدالنبي ڪلهوڙي پنهنجي صاحبجيءَ ۾ عمرڪوٽ جو شهر جوڌپور جي راجا کي وڪڻي ڇڏيو. جو پوءِ ۱۸۱۳ع ۾ ٽالپرن موٽائي هٿ ڪيو. حاصل مطلب ته سومرن جي صاحبجيءَ کان وٺي ڪلهوڙن جي صاحبجيءَ جي اوائل تائين ٿر ۾ راڻن جو راج هو.

سوين جون گهڻيون ذاتيون آهن. ٿر جي جدا جدا ڀاڱن ۾ جدا جدا ذاتين جي سوين ۽ ڪلهوڙن جي صاحبجيءَ تائين راج ڪيو ۽ اهو *تفصيل هن طرح آهي:—

- (۱) سرتان سوڍا عمرڪوٽ ۾.
- (۲) گنگداس سوڍا ڇوڙ تعلقي عمرڪوٽ ۾.
- (۳) راڻ ڪڏهر ڪپري طرف.
- (۴) نرا سوڍا مٺيءَ ۾.
- (۵) نٻا سوڍا اسلامڪوٽ ۾.
- (۶) مالڏيو سوڍا ڏيپلي ۾.
- (۷) پوچراج سوڍا ڇاچري ۾.
- (۸) ساڏور سوڍا چيلهار تعلقي ڇاچري ۾.
- (۹) اڪا سوڍا ننگرپارڪر ۾.

* ٿر جي هڪ مختيارڪار به پنهنجي روءِ سوهن ڳالهه بابت ڀڄا ڪئي هئي ۽ هن کي به اهو ساڳيو تفصيل مليو هو.

اهي سڀئي سوڊا ڏاڏي پوٽا هئا.

هيرون جي صاحبي

ڪلهوڙن کانپوءِ ميرن جي صاحبي سنڌ ۾ ٿي ته ٿر جا سوڊا وري به خودمختيار ٿي رهڻ لڳا ۽ جيڪو ڏن ڪلهوڙن کي ڏيندا هئا، سو ميرن کي ڏيڻ بند ڪري ڇڏيائون. مير فتح علي خان ڏنو ته راجپوت زبردست قوم آهن ۽ مٿي مارائي کانسواءِ سنوت ڏيڻ وارا ڪينهن. تنهن ڪري هن پهريائين سوڊن تي حشمت ڄمائڻ ۽ ساڳي وقت پنهنجي بچاءُ لاءِ ٿر ۾ جدا جدا هنڌن تي قلعا جوڙائڻ شروع ڪيا. پهريائين پهريائين مٽيءَ وارا قلعو ٺهيو، جو هن وقت مٽيءَ جي شهر جي مسافرخاني جي نزديڪ هڪ ڀت تي زبون حال ۾ آهي. انهي قلعي کان ٿورائي سال پوءِ اسلام ڪوٽ وارو قلعو ۱۷۹۵ع ۾ ٺهيو هو.

هاڻ ٻي ويو آهي. سنگالي وارو قلعو ۱۸۰۰ع ۾ جڙيو ۽ ٻن سالن کانپوءِ مير فتح علي خان وفات ڪئي. نئون ڪوٽ وارو قلعو مير ڪرم علي خان جي ڏينهن ۾ ۱۸۱۴ع ۾ ٺهيو هـ. و ۽ اـ و اڄ تائين ڪنهن حال ۾ آهي. اهڙي طرح ميرن ٿر ۾ جدا جدا هنڌن تي قلعا جوڙائي سوڊن کي ذهن نشين ڪرايو ته هاڻ اسانجي صاحبي آهي ۽ کائڻ ڍلون طلبڻ لڳا. مٽيءَ ان جي

پسگردائي وارن سوين آڻ مڃي. هو پنهنجي پيدائش جون ٻه پتيون ڍل ۾ ڏيندا هئا ۽ ٽي پتيون پاڻ کڻندا هئا. ميرن پوءِ سنه ۱۸۳۰ع ۾ ڏيپلي ۽ ننگر پارڪر تعلقن مان ڍلن اڳاڙڻ لاءِ پنهنجا ماڻهو موڪليا. اتي سڀني سوين پاڻ ۾ ٻڌي ڪئي ۽ ننڍو اکر واري وينا. ميرن جي ماڻهن کي چيائون ته ٿر ملڪ ايامن کان اسان جو آهي ۽ ميرن جو هتي ڪوبه واسطو ڪونهي. سوين سمجهيو هو ته هن ڳالهه تان وڏو تڪرار ٿيندو تنهن ڪري ننگر پارڪر، ويرا واه، آڏيگام ۽ ٻين هنڌن جا سوڍا اچي بهرائي ۾ ڪنا ٿيا، جو ميرن جا ماڻهو اتي مفزل انداز هئا. ميرن جي پاران جيڪو عملدار ڍل اڳاڙڻ آيو هو، تنهن ائين ئي ڀانيو ته دڙڪي دٻاچي ۾ سوين کي سڌو ڪندس. پر هو ڪانئس ڊچڻ وارا نه هئا. هي ميرن جو ماڻهو پوءِ هنن سان ڪهرو خستو پيو ۽ هنن کي گهٽ وڌ ڳالهائڻ تي هنن اتي جو اتي هنڪي قتل ڪري ڦٽو ڪيس.

سند جي ميرن جي سوين هئن بي عزتي ڪئي ۽ هنن جو عملدار ماري وڌائون. تنهن تي ميرن يڪدم پنهنجن جو لشڪر ڇاڙهي موڪليو، جنهن اچڻ سان سوين تي ڪٽڪا وڌا ۽ ڪيترا سوڍا ماريائون. انهيءَ لشڪر گهڻي ڦر لت ڪئي ۽ سڄو ننگر پارڪر ويران ڪري ڇڏيائون ۽ ٻه راڻا ۽ ٻيا ٿورا ماڻهو قيد ڪري وٺي ويا. ننگر پارڪر جو گادي نشين راڻو اڃا صغير هو،

تنهن ڪري اتي جي ڪاروبار هلائيندڙ سوڊي ڪي گ. رفتار ڪري سنڌ ڏي وٺي ويا ۽ پوءِ ٿر ۾ آئي هن ڪي هڪ قلعي ۾ بند ڪري خوب مار ڪڍيائونس ۽ پوءِ مکيه راڻن کان ڏنڊ وٺي هنن ڪي ڇڏي ڏنائون. ڪئمپن ريكس جي ڪتاب موجب پارڪر جي راڻي ڪي ڏهه هزار ڪوڙيون، يعني ۴-۸-۲۳۸ روپيا ۽ ويرا واه جي راڻي ڪي ٻارهن هزار ڪوڙيون يعني ۷-۳-۳۱۶ روپيا ڏنڊ وڌائون. ويرا واه جي راڻي جوياءُ حيدرآباد ۾ قيد اندر مري ويو. گهوٽ ٻهراڻو جتي ميرن جو ماڻهو مارجي ويو هو، اتي جي راڻي ڪي ڏهه هزار روپيا ڏنڊ وڌائون. آڏيگام جو سوڊو ڪيمجي جو پڻ خون ڪرڻ ۾ شامل هو، تنهن ڪي پندرهن سؤ ڪوڙيون ڏنڊ وڌائون. اهي سڀئي سوڊا ٽي مهينا قيد ۾ هئا ۽ ڏنڊ ڏيڻ کانپوءِ چٽا. انهي مهيني کانپوءِ ميرن ڪي زمين جي پيدايش جي پنجن پتي ڍل طور ملندي هئي. ٿر ۾ سوڊن ٽول يعني ڪسٽم ڊيوٽي اڳاڙڻ به شروع ڪئي هئي ۽ انجو اڌ ميرن ڪي ڏيڻ لڳا.

ڪن سوڊن جو ڀرشت ٿيڻ.

سنڌ ۾ ڪلهوڙن ۽ ميرن جي صاحبيءَ ۾ ٿر پاسي نه رڳو راڻا زور هئا، مگر ڪن مسلمان قومن به ايتري قدر زور ورتو جو ڪيترن هنڌن جا راڻا کائن ڊچڻ لڳا. ڪي انهي ڊپ ڪري ۽ ڪي ٻڙسن جي

لالچ تي ڪي سوڊيا مسلمانن ۾ بانهون ڏيڻ لڳا. ٿرپارڪر ضلعي جي ڏيپلي تعلقي ۾ رحمڪي بازار نالي گهٽ آهي. اتي جا مسلمان رهاڪو راحمو آهن، جي اڄ تائين سوڊيون پڙبا آهن. ساڳي طرح نورائي ذات جا مسلمان به سوڊن مان پڙبا آهن، پر پنهنجون نياڻيون هنن کي ڪين ڏيندا آهن.

ڪلهوڙن جي صاحبي کان وٺي ڪوسن به سنڌ ۾ زور ورتو ۽ انهي صاحبي پوري ٿيڻ کانپوءِ ڪيترا ڪوسا ٿر ۽ مارواڙ پاسي ٽڙي پکڙي ويا. هو نڪا ڪندا هئا ڪرت نڪا ڪار ۽ رڳو ڦر مار تي گذاريندا هئا. ننگرپارڪر جي راڻن کي جڏهن ميرن ڏند وڌا ۽ هنن کي ڪٽائي سڄو ڪيائون، تڏهن ڪن سوڊن پنهنجو اڳوڻو نمونو مٿائي بچڙو نمونو اختيار ڪيو. اڳي هو ٿر جي ماڻهن کي ڌاڙيلن کان بچائيندا هئا، پر پوءِ ڪي سوڊا پاڻ به وڃي ڪوسن ۽ ٻين ڌاڙيلن سان شامل ٿيا. ايترو وري به خيال ٻين جو ٿر جي ماڻهن کي ڪين ستايائون. باقي ڪڇ ڀڄ ۽ گجرات طرف رڻپاري ڏنائون. انگريزن امانڪ ميرن کي لکيو ته ٿر جي ڌاڙيلن ڏاڍي باهه پاري ڏني آهي ۽ توهين ڪجهه همت ڪريو، مگر اهي ڌاڙيلا ميرن جي هٿ اچڻ جا نه هئا. انگريزن پوءِ ڌاڙيلن کي پڪڙڻ ۽ راڻن کي دٻائڻ لاءِ ۱ نومبر ۱۸۳۲ع تي ننگرپارڪر ۾ لشڪر ڇاڙهي موڪليو. ان وقت ننگرپارڪر جي گادي تي سوڊو جڳوجي هو.

جنهن بابت چوڻ ۾ ٿي آيو ته هو ڌاڙيلن سان مليل هو. انگريزن جي اچڻ جو ٻڌي راڻو جڳوجي ڀڄي ويو. ويرا واه جو راڻو ۽ ڳوٺ بهراڻي جو ڏڪر انگريزن جي پيش پيا. ميرن جي صاحبي هئي تنهن ڪري انگريزن بي ڪا دست اندازي ملڪي ڳالهين ۾ ڪانه ڪئي، باقي راڻي جڳوجي ڀڄي وڃڻ ڪري ڪمپن رابرٽس ايترو ڪيو جو راڻي جي هڪ ويجهي عزيز ڪرن جي ڪي پارڪر جو راڻو مقرر ڪري هن کي ڀسارت ڪيائين ته ڌاڙيلن تي چڱي نظر رکڻ، جيئن وري هو ڦر لٽ نه ڪن.

راڻو جڳوجي جو انگريزن جي اچڻ جو ٻڌي ڀڄي ويو هو سو نيٺ ميرن جي هٿ آيو، جن گرفتار ڪري انگريزن ڏي موڪليس. انگريزن هن کي ڪجهه وقت ڪڇ ۾ قيد رکيس. پر پوءِ ڇڏي ڏنائونس ۽ ڀوڏيسر جي شهر جو راڻو مقرر ڪيائونس جتي جي ڍل جو حصو ملندو هوس. جڳوجي آگسٽ ۱۸۵۲ع ۾ مري ويو، پر انکان اڳ انگريزن جي سنڌ تي حڪومت ٿي.

انگريزن جي صاحبي

سنه ۱۸۴۳ع ۾ انگريزن سنڌ فتح ڪئي ۽ ٿر ۾ پنهنجا عملدار مقرر ٿي ڪيائون ته ٿري ماڻهو جي هميشه هندڪي راڄ تي هريل هئا، تن پڪار ڪئي ۽ انگريزن کي استدعا ڪيائون ته اسانجو ملڪ ڪڇ ڀڄ

سان لڳائي ڇڏيو ته اسين انهي ۾ خوش آهيون. انگريزن اها ڳالهه قبول ڪئي ۽ سنه ۱۸۴۴ع ۾ ٻلهياري، ڏيپلو، مٺي، اسلام ڪوٽ، سنگالو، ويرا واه، پتياپور، بڪاسر ۽ ننگر پارڪر جا شهر ڪڇ جي اسسٽنٽ پوليتيڪل ايجنٽ جي تابع ڪيائون. باقي گڊڙو، چيلهار ۽ ٻيو ٿر جو ڀاڱو عمرڪوٽ سوڌو حيدرآباد ضلعي سان لڳائي ڇڏيائون ۽ اها حد ميرپورخاص جي ڊپٽي ڪليڪٽر کي ڏنائون. انگريزن کي پوءِ سگهوئي خبر پيئي ته ٿر ۾ ايامن کان سوڍن جي صاحبي يا راڻن جو راج هو ۽ هئا ليمن هٿيار پنهوار رکن ٿا ۽ ڪرارن تي ڪي بندياڻ ٻڌل اٿن سي وصول ڪن ٿا. سوڍن کي انگريزن انهن بندياڻن وٺڻ کان منع ڪئي ۽ کين حڪم ڏنائون ته آئينده پرواڻي کانسواءِ هٿيار نه رکون. ان وقت عمرڪوٽ جي گاديءَ تي راڻو مهراج هو. هو نهايت صلح پسند ماڻهو هو ۽ دل ۾ به سمجهي رهيو هو ته انگريزن سان اسانجي ڌال ڪين ڳرندي، تنهن ڪري انگريزن جو حڪم ماڻ ڪري مڃيائين.

راڻي رتن سنگهه جي ڪهاڻي.

عمرڪوٽ جي گادي نشين راڻي مهراج جو سؤٽ راڻو رتن سنگهه ولد راڻو انند سنگهه هو. هو دل جو دلير ۽ نهايت حشمت وارو جوان هو. انگريزن جي صاحبي ۽ راڻن جي راج جو خاتمو ٿيل ڏسي هو، خار کائڻ

لڳو ۽ ماڻ ڪري وهڻ پنهنجو مرڪ نه ڄاڻائين. هو
يڪدم ڪرارن وٽ ڪاهي ويو ۽ هنن کي چيائين ته
هاڻ برابر انگريزن جي صاحبي سنڌ ۾ آهي مگر تڙ ۾
اسان راڻن جو راڄ اڃا قائم سمجهڻ گهرجي تنهنڪري
پنهنجا ٻڌل ٻنڌياڻ دستور موافق ڏيندا ڇو ته توهان کي
چڱائي نه رسندي.

ڪرارن ڏٺو ته هاڻ انگريزن جي صاحبيءَ ۾ راڻن
جو ڪهڙو زور هلي سگهندو سي ٻنڌياڻن ڏيڻ کان
صفا پڙ ڪڍي پيٺا. هن ڳالهه راڻي رتن سنگهه ۾ هيڪاري
جوش جاڳايو. راڻن سان پيل ۽ پيا ڪيترا ماڻهو پوءِ
به ٻڌل هئا. تن جي مدد سان راڻي رتن سنگهه ڪرارن
جون زالون زبردستيءَ ڪهايون!

ڪرارن کي چيائين ته هي مون کي پنهنجي ماءُ
پيڻ جي برابر آهن. مگر جيستائين اسان جا ٻڌل ٻنڌياڻ
نه ڏيندا ۽ اسان کي پنهنجو حاڪم ڪري نه مڃيندا
تيستائين توهان جا ڀاتي مون وٽ نظر بند رهندا.
ڪرارن آخر پئسا ڏيئي پنهنجون زالون ڇڏايون پر پوءِ
انگريز سرڪار کي دانهن ڏنائون ته اسان سان هي
ظلم آهي.

سرڪاري عملدار راڻي رتن سنگهه جي پٺيان پيا پر
هو اهڙي ڪنهن هنڌ وڃي لڪو جتي ڪنهن کي به
سندس پتو ڪونه پيو. راڻي رتن سنگهه جي چور تي
پوءِ تڙ ۾ گوڙ متو ۽ خود انگريزن سان سامهون

ٺٺڻ جون تياريون ٿي ويئون، تن ڏينهن ۾ ٿر ۾ تروت صاحب هو تنهن ماڻهن کان سموري حقيقت وٺي هنن جي انهنجن ايڏائڻ لاهڻ جا انجام ڏيئي هنن کي مات ڪرايائين پر ايترو ڄاڻائين ٿي ته جيستائين راڻي رتن سنگهه کي راضي نه ڪيو تيستائين ٿر ۾ هڪڙو نه پيو وڳوڙ وڳوڙ هلندو ايندو. تروت صاحب پوءِ راڻي رتن سنگهه جي ڳولي لهڻ لاءِ ڏاڍا حيل هلايا پر پتر ڪونه پيس. آخر راڻي رتن سنگهه جي ڪنهن گهري دوست چيس ته سرڪار مون سان انجام ڪري ته راڻي رتن سنگهه جي وار جو به نالو نه وٺندا ته پوءِ آءٌ راڻي کي وٺي اچان. تروت صاحب اهڙو انجام ڏنو تنهن تي هو جوان ويو ۽ راڻي کي وٺي آيو.

تروت صاحب عمر ڪوٽ واري قلعي ۾ راڻي کي گهرايو ۽ چيائينس ته فساد فتني مان ڪجهه حاصل ٿيڻو نه آهي تنهنڪري تون اهڙا اُبتا پير نه ڪڍ باقي اوهان راڻن کي اسان جي صاحبي ۾ ڪو اهڃاڻ ايڏا هجي ته اهو بلاشڪ ڪولي ٻڌايو ته آءٌ گهڻي خوشي سان ان جو تدارڪ ڪندس.

راڻي رتن سنگهه چيس ته اڪبر بادشاهه جي ڏينهن کان وٺي ٿر ۾ ڍل جو نالو به ڪونهي پر اڄ جو توهين ڍلون ٿا گهرو سي اسين ڪهڙي اکر ڏينداسون اسان جون جيڪي زمينون هيون سي توهين اڄ پنهنجي ملڪيت ڪري وينا آهيو ۽ اسان کي رڳو ٿورا نمبر

ڏنا اٿو، سو اسين ڪو توهان کان بيڪم ٿا گهرون ڇا؟
 ڪرارن ۾ وهانءُ ٿيندو هو ته ساڍا چويهه روپيا اسان کي
 وهانءُ جو لاڳ ملندو هو، اهو توهان اسانجو ڇو بند
 ڪرايو آهي؟ اڳي ڪنهن ڪرار وٽ وڃي منزل هڻندا
 هئاسون ته هو سموري سرسات پهچائيندو هو، جنهن
 ڪري ڪاٺي پاڻي، گاهه ڍاڻي ۽ ماني ڏڪيءَ جو
 اسان کي سهنج هوندو هو. اڳي ڪرارن کي قرض
 اڳاڙي ڏيندا هئاسون ته سؤ پٺيان هڪ رپيو اسان کي
 ڏيندا هئا يا لوڻي، ڪمر يا ٻي سوغات ڏيندا هئا. اڄ
 اوهين پنهنجون ڪورٽون ۽ عدالت خانا کولي وينا آهيو
 ته پوءِ اسان راڻن جو راڄ ڪهڙو ٿيو؟ اسانجو گادي
 نشين مهراج ٿڌو ڏڪر آهي، سو اوهان جون اهي سڀ
 ڳالهيون سهي ٿو، باقي مون کان اهڙي بي حرمتي سٺي
 ڪين ٿيندي. آءٌ انگريزن جو غلام ٿي بلڪل ڪين
 رهندس. آءٌ هاڻ وڃي ڪنهن ڏيهي رياست ۾ گذاريندس
 ۽ جي مڙس ماڻهو آهيان ته پاڻهين پيو کڻي کائيندس.
 تروٽ صاحب ڏٺو ته هن مڙس ۾ اڃا جوش جهجهو
 آهي، تنهن ساڻس ملو ڳالهائي هن کي ٺاريو ۽ چيائينس
 ته مون کان جيڪي پڇي سگهندو سو اوهان راڻن لاءِ
 ڪندس.

تروٽ صاحب پوءِ پنهنجو انجام پاڙيو. هن لکپڙهه ڪري
 راڻي کي هڪ وڏي جاگير وٺي ڏني، جا عمر ڪوٽ
 جي شهر کان چئن ڪوهن جي مفاصلي تي ڳوٺ ڪاروڙي

کان هڪ ڪوهه جي مفاصلي تي آهي. انهي جاگير
 ڪانسواءِ تروت صاحب کين اٺ سؤ کن روپيا سالياني
 پينشن به وٺي ڏني، جا راڻي مهراج ۽ راڻي رتن سنگهه
 جي اولاد کي انگريزي حڪومت تائين پتيون ٿي ملندي
 آهي، هي سڀ ڪم راڻي رتن سنگهه جي دل وٺڻ لاءِ
 تروت صاحب ڪيا، مگر ايتري ڪندي به راڻو راضي
 نه ٿيو. راڻي رتن سنگهه تروت صاحب کي چيو ته اهڙو
 ڪو ڪم ڪريو جنهن مان ڪرار ۽ ٻيا ٿر جا ماڻهو
 ائين سمجهن ته انگريزن جي صاحبيءَ هوندي به اسان
 راڻن جي ٿر جي حڪومت ۾ ڪجهه واسطو آهي.
 تروت صاحب اها ڳالهه به قبول ڪئي ۽ سؤنگهه يا نول
 يعني ڪسٽم ڊيوٽي جيڪا ٿر ۾ اڳڙندي هئي، تنهن
 جو حصو به راڻن کي ڏيارين. اهو سؤنگهه جيتوڻيڪ
 ٿورو هو ته به راڻن انهيءَ رقم ملڻ ۾ پنهنجن جو مان مٿي
 ٿي سمجهيو. راڻي رتن سنگهه وارن کي پوءِ پنجن سالن
 لاءِ يعني ۱۸۵۰ع کان وٺي ۱۸۵۴ع تائين ناري ڊويزن
 جي زمين جو مقاطعو به سرڪار وٽان مليو. راڻو رتن سنگهه
 ۽ سندس عزيز مقاطعي جا پئسا سرڪار کي قسطون ڪري
 پهچائيندا هئا ۽ زميندارن جي جيڪا پيدائش ٿيندي هئي
 تنهن تي تخميني روءِ حساب ٻڌي هنن کان ڊلون اڳاڙي
 پاڻ کڻندا هئا. انهي مقاطعي ملڻ ڪري راڻن ائين پئي
 ڄاتو ته ٿر ۾ وري به اڳئين وانگر اسانجو راج آهي.
 هيئن به سڀيئي رعيتي ماڻهو راڻن کي مان ڏيڻ لڳا ۽

راڻو رتن سنگه گدگد ٿيڻ لڳو.

عمرڪوٽ جي راڻن سان مهربانيون ٿيون ته ٻين
هندن جي راڻن کي به سرڪار راضي ڪيو. مٺي ۽
اسلام ڪوٽ جي راڻن کي سرڪاري نوڪريون ڏنيون
۽ هنن مالدارن کان ڪجهه لوازا اڳاڙي پاڻ پئي ڪنيان.
ويسرا واه جي راڻي کي اجازت ملي ته اتي جي ڍل
اڳاڙي پاڻ کڻي ۽ سندس ٻين حقن حقوقن وڃڻ ڪري
هنکي ۱۸۰۵ رپيا عيوضو ڏنائون. ننگر پارڪر جي
راڻي کي سورچند ۽ رامپور ڳوٺن جي ڍل اڳاڙڻ ۽ اها
پنهن جي ڪتب آڻڻ جي موڪل ملي ۽ ۲۱۵۸ روپيا
مٿان به مايس. مطلب ته ٿر جي سڀني راڻن کي انگريز
سرڪار ٿورو گهڻو ڏيئي راضي ڪيو ته آئينده ڪو
فساد دنگو نه ٿئي.

وفادار گهوڙي!

سنه ۱۸۴۴ع کان وٺي ۱۸۵۵ع تائين ٿر جو گچ
ڀاڱو گچ جي اسسٽنٽ پوليتيڪل ايجنٽ جي هٿ
هيٺ رهيو. انهي سال کانپوءِ انگريزن سڄوئي ٿر سنڌ
سان لڳائي ڇڏيو. عمرڪوٽ جي راڻن کي جيڪو ڍلن
اڳاڙڻ جو مقاطعو مليل هو، تنهن جو عرصو به
اچي پورو ٿيو. هاڻ ڏسو ته سنڌن قسمت ڪيئن ٿي
چڪر کائي.

عمرڪوٽ تعلقي ۾، عمرڪوٽ جي شهر

کان ٿي ڪوھ ڀري ڪيجراڙ نالي هڪ ننڍو ڳوٺ آهي، انهيءَ ڳوٺ ۾ سيد رهن ٿا، جي ورهين کان هاڪارا آهن. ڪيجراڙي ۾ هن وقت (۱۹۲۴ع) ۾ هاڪارو سيد هاشم شاهه آهي. انهي هاشم شاهه جو ڏاڏو سيد محمد علي هو، تنهن سرڪار کي درخواست ڪئي ته آئينده ٿر جي ڍلن اڳاڙڻ جو مقاطعو مون کي ملي ۾ آءٌ سرڪار کي هيٽرو ڪي هيٽرو (چون ٿا ته سترهن هزار روپيا) پهچائيندس. تروٽ صاحب راڻي رتن سنگهه کي گهرائي چيو ته اسان کي هيٽري آڇ آئي آهي. جيڪڏهن ايترا پئسا توهين ڏيو ته، مقاطعي تي اول حق توهان راڻن جو آهي نه ته سرڪار کي نقصان ڪونه وجهبو ۽ مقاطعو سيد کي ڏبو. راڻي رتن سنگهه وارن کي اهو مقاطعو اصل ڇهن هزارن کن ۾ هو، تنهن ڪري راڻي ايترا پئسا ڏيڻ قبول نه ڪيا ۽ مقاطعو سيد کي مليو. هن کان پوءِ سيد محمد علي ۽ راڻي رتن سنگهه جي وچ ۾ ناسازي ٿي، جنهن لاءِ پيا به سبب چوڻ ۾ اچن ٿا. مگر هڪ مکيه سبب هي هو، جو اهو مقاطعو راڻن کي نه مليو. انهي ناسازيءَ جو خوفناڪ نتيجو نڪتو. هڪ ڏينهن نئين ڪوٽ طرف واري ۽ موندار جي وچ ۾ سيد محمد علي پنهنجا همراھ ساڻ ڪري زمينن جي پيدائش جا تخمينا پئي ٻڌا ته اوچتو راڻو رتن سنگهه پنهنجي ڀل ڀلور گهوڙيءَ تي چڙهيل اتي اچي نڪتو ۽ پنهنجي پيريل بندوق سيد جي سامهون ڪري چيائينس ته هن وقت تنهنجو

موت منهن جي هٿان اچڻو آهي. مگر توکي پنهنجي جان بچائڻ لاءِ ڪو سانباھو ڪرڻو هجي ته ڀلي ڪر متان پوءِ ائين چوڻ ۾ اچي ته مون توکي ڪوبه وجهه جان بچائڻ جو نه ڏنو. راڻي رتن سنگهه کان ماڻهو ڪن هڻندا هئا، ويتر هن جي هٿ ۾ ڀريل بندوق ڏسي سيد جا سڀ همراھ پڇي ويا ۽ سيد اڪيلو ڪجهه ڪري نه سگهيو. راڻو رتن سنگهه پوءِ سيد محمد علي کي شهيد ڪري جوڌپور طرف پڇي ويو. تروٽ صاحب کي هن خون جي خبر پيئي، تنهن هنڌين ماڳين پوليس ڊوڙائي ۽ ڏيهي رياستن جي حاڪمن کي خط لکيائين ته هنن ڀارن سان رتن سنگهه نالي هڪ سويو خون ڪري پڇي ويو آهي؛ سو جي اوهان جي حدن ۾ اچي ته هن کي گرفتار ڪري اسان ڏي موڪلجيوس.

راڻو رتن سنگهه جوڌپور رياست ڏي رخ رکي پڇندو پئي ويو. آخر عمرڪوٽ کان هڪ سؤ کن ڪوهن جي مفاصلي تي هي ٿڪ وڃان ڪنهن وٽ هيٺ سمهي پيو. ڪنهن وقت سندس گهوڙي هٽڪار ڪئي ۽ خوب دڙا هڻڻ لڳي. گهوڙي جي هٽڪار ۽ دڙن تي راتو رتن سنگهه جا ڳيو ۽ گهوڙي کي ٺپري وري به سمهي پيو. حقيقت ۾ راڻي کي پڪڙڻ لاءِ پوليس جو لشڪر ڀريان پئي آيو ۽ اهو ڏسي گهوڙي پنهنجي عقل سان هنکي جاڳايو ٿي. پر هو ٽڪل مڙس گهوڙي جي هيڏي هٽڪار ڪرڻ ۽ دڙن هڻڻ جو مطلب نه

سمجھي ننڊ جي خمار ۾ پئجي رهيو. جڏهن پوليس اچي پڪڙيس، تڏهن هي ارمان کائڻ لڳو. ڇي گهوڙيءَ منهنجو پلو گهڙو ٿي ٿي چاهيو پر منهنجي قسمت پلي نه هئي. راڻي رتن سنگهه کي پوءِ گرفتار ڪري تروٽ صاحب وٽ وٺي آيا. جنهن آخر عمرڪوٽ واري قلعي ۾ ڦاسي تي چاڙهيس.

راڻي رتن سنگهه کي ڦاسي آئي، تنهن کان ڪجهه ڏينهن اڳ راڻي جي گهوڙي ضبط ڪري نيلاڻ ڪيائون جا هڪ سوناري خريد ڪئي. سوناري انهيءَ گهوڙيءَ جي گهڻي ئي خدمت ڪئي ۽ جهجهو گاهه ڏاڍو کائڻ لاءِ ڏنائينس. پر راڻي رتن سنگهه جي منهن ڏسڻ ڌار ان گهوڙيءَ سڀ کاڌو پيتو حرام ڪري ڄاتو. چون ٿا ته هيءَ گهوڙي آخر سوناري جي گهران چٽائي اٿي پڳي ۽ عمرڪوٽ واري قلعي تي وڃي چڙهي. هن وقت عمرڪوٽ جي قلعي جي ڀت تي ٻاهرين پاسي هڪ نشان آهي، سو چون ٿا ته گهوڙيءَ جي سنب جو آهي! قلعي ۾ اندر گهڙي، جڏهن گهوڙيءَ راڻي کي ڦاسي تي لٽڪيل ڏٺو، تڏهن هو زار زار رڻ لڳي ۽ هنجي ڏک ۾ پاڻ به ساهه ڏنائين! هن وفادار گهوڙيءَ جي ڳالهه اڳي سنڌي ٽئين ڪتاب ۾ به لکيل هئي ۽ اها سچي ڳالهه آهي.

راڻي رتن سنگهه کانپوءِ ٻيو ڪو اهڙو سوڍو ڪونه هو جو گهوڙو ڪري، تنهن ڪري عمرڪوٽ پاسي

جلدئي سانت ٿي ويئي. باقي ننگرپاڪر پاسي سوڍا زور هئا ۽ هنن انگريزن جي صاحبيءَ هوندي به پاڻڪي اتي جو حاڪم پئي سمجهيو.

سوڍن ۽ انگريزن جي لڙائي.

سنه ۱۸۵۹ع ۾ منشي ڏيئومل حيدرآباد جي نؤ آباد گهٽيءَ وارو، ننگرپاڪر جو مختيار هو. منشي ڏيئومل ۽ ننگرپارڪر جي راڻن جي ڪنهن گالھ تان پاڻ ۾ ناسازي ٿي ۽ وڏو گوڙ مچي پيو. راڻن سان ڪولهي لوڪ مددگار هئا، تن اهڙو ڪم ڪيو جو ڪارداريءَ کي باھ ڏنائون، تار جا رستا ڀڳاڻون ۽ ٻيو به ڪيترو زيان ڪيائون. منشي ڏيئومل تروت صاحب کي هيءَ خبر موڪلي. پوءِ ته گالھ ايسٽائين وڌي ويئي جو مٿي ۱۸۵۹ع ۾ انگريزن جي فوج ڪرنل ايونس جي هٿ هيٺ ننگرپارڪر تي چڙهي آئي. ننگرپارڪر جي ڪارونجهر ٽڪريءَ تي چنڊن راڻي جو جوڙايل قلعو هو جنهن کي ”چنڊن گڊھ“ ڪري چوندا هئا. انگريزن جي فوج اهو قلعو توڻ سان اڏائي ڇڏيو ۽ راڻن کي شڪست ڏيئي گوڙ فساد بند ڪرايائون. تروت صاحب جڏهن ڏٺو ته هاڻي سڪ سانت آهي تڏهن ڪرنل ايونس کي چيائين ته هاڻي ڀلي فوج موٽائي وٺي وڃ. اها فوج ننگرپارڪر جي شهر کان نو ميل کن پري ڏينسيءَ جي ڏونگر تائين ويئي ته پٺيان راڻر ۽ ڪولھين وري

فساد ۽ چاڻيو ۽ خود تروت صاحب کي خون ڪرڻ لاءِ هن جي پٺيان پيا. تروت صاحب ساھم بچائڻ سانگي اتي يڳو ۽ هڪ مينگواڙ جي گهر ۾ چوڙن (ڪلن) ۾ اندر وڃي لڪو. راڻن ڀانئون ته تروت جو ڏسڻ ۾ ڪونه ٿو اچي، سو شايد مارجي ويو آهي. تنهن ڪري هيڪاري مچرجي پيا. چون ٿا ته انهيءَ وقت هڪ پوليس جعمدار لڪي چپي ڏينسيءَ تائين ويو ۽ فوج کي وڃي چيائين ته وري فساد ڪڙو ٿيو آهي. هن خبر ملڻ شرط ڪرنل ايونس پنهنجي فوج موٽائي ننگر پارڪر ۾ وٺي آيو. فوج کي پويان ايندو ڏسي، ننگر پارڪر جو راڻو ۽ سندس وزير شهر ڇڏي پڇي ويا. آخر ٻنهي کي هٿ ڪري هنن تي راجڊوهيءَ جو مقدمو هلايائون. اهو مقدمو سنه ۱۸۶۰ع ۾ هلي بس ٿيو. راڻي کي چوڏهن سال ڪارو پاڻي ۽ سندس وزير کي ڏهن سال ٽيپ ڏنائون. جنهن مينگهوڙ تروت صاحب کي پناهه ڏني هئي، تنهن بابت چون ٿا ته سرڪار هنکي چڱي پينشن ٻڌي ڏني هئي.

راڻن جو هاڻوڪو احوال.

ٿر ۾ هن وقت راڻن جو راڄ ڪونهي، مگر تڏهن به سندن گادي نالي ماتر اڄ تائين هلندي اچي. راڻي مهراج کانپوءِ عمرڪوٽ واري گاديءَ تي راڻو پيوٽ سنگهه ۽ پوءِ راڻو پيرڌان سنگهه ويٺو ۽ هن وقت پيرڌان

سنگه جو پٽ راڻو جسونسٽ سنگه گاديءَ تي آهي. ۱۲ اپريل ۱۹۲۳ع ۾ آڻه راڻي جي جاگير ۾ ويو هئس ۽ اتي منهنجي هنن راڻن سان ملاقات ٿي هئي. راڻو جسونسٽ سنگه پنڌرهن ورهين جي ڄمار جو مس هو. مگر سندس رفتار ۽ گفتار شاهائي هئي. راڻي رتن سنگه جا پوٽا (نڪر جيوراج جا پٽ) پيرجي ۽ سونجي آهن، جي عمرڪوٽ کان ٻن ڪوهن جي مفاصلي تي جدا ڳوٺ ۾ رهن ٿا. انهن راڻن جا ٻيا ويجهه عزيز چوڙ اسٽيشن کان ڪوهه کن پري جنهن ڳوٺ ۾ رهن ٿا تنهنڪي ”حويلي“ سڏين ٿا. اها نڪر لڄمڻ داس جي حويلي سڏبي آهي ۽ هو پاڻ به اتي رهي ٿو. هي سڀ زميندار آهن ۽ سرڪار مان جيڪا اٺ سؤ کن روپيا پيشن ڪين ملي ٿي تنهن ۾ پتیار آهن.

عمرڪوٽ توڙي ننگرهارڪر جا گادي نشين راڻا، جهڙي تهڙي گهر ۾ ڏيئون ڪين ڏيندا آهن ۽ پرڻا به وڏن گهرن مان آهن. هنن جي مٿي مائٽي ڪڇ جي جي راڻ، جيسلمير جي راول ۽ جوڌپور جي مهاراجا سان آهي. راڻن ۾ ڪو وهانءُ ٿيندو آهي ته ٿر جا ڪي ماڻهو اڄ به سندن اڳيون نانو ۽ پندڙياڻ ياد ڪري هنن کي سوڻاتون ڏيندا آهن. تازو راڻي پيرڌان سنگه جو پائٽيو نڪر آڏيدان سنگه ولد نڪر سنگسجي پرڻيو ته کيس پنهنجي اڳوڻي رعيت (ٿر جي ماڻهن) مان ڏيڍ هزار کن روپيا روڪڙا ۽ ٻن هزار کن روپين جا اٺ ۽ گهوڙا

مليا. اها سندس زبان جي ڳالهه آهي ۽ هن ڪتاب لاءِ ڪيترو مضمون به هن جي ڪوششن سان مليو هو. هاڻوڪو راڻو جسونسٽ سنگهه گاديءَ تي ويٺو ته ٻين نڪرن هنڪي پنج هزار کن روپين جون سوڻاڻون ڏنيون. هن مان ڏسڻ ۾ ايندو ته گادي نشين راڻن جي اڄ تائين مڃتا آهي.

گادي نشين راڻن مان ڪو مرنڊو آهي ته هنجي سنگهه ذرو پوري انجي مٿان قبو اڏيندا آهن. انهن قبن کي ”پاڙيا“ چوندا آهن. جن پاڙين جي اندر هڪ پٿر تي انهي راڻي جي شڪل اڪرائيندا آهن ۽ انهن پٿرن کي ”لوڙهيون“ چوندا آهن.

ٻوڙ ٿيو.

گلشن پبلیکیشن جا ڇپايل ڪتاب

- ۱- سنڌ جي ڪتب خانن جي مختصر تاريخ ۲۴-۰۰
- ۲- سنڌي رسالن جي تاريخ ۱۵-۰۰
- ۳- شوق جو اظهار عرف صدي جي سو ڪڙي ۲-۰۰
- ۴- وڏا اديب وڏيون ڳالهيون ۱۵-۰۰
- ۵- لائبرري سائنس جي تعليم ڀاڱو پهريون ۳۰-۰۰
- ۶- آکاڻي رات وهاڻي ۵-۰۰
- ۷- ڪتب خانن جو انتظام [ڇاپو ٻيو] ۸-۰۰
- ۸- سنڌ جا هنر ۱۰-۰۰
- ۹- آدرش رنگ (ختم ٿيل) ۱۰-۰۰
- ۱۰- سنڌ جا مير ۽ مياڻي جي جنگ ۶-۰۰
- ۱۱- سنڌ جو بمبئي کان جدا ٿيڻ ۵-۰۰
- ۱۲- ادب ۽ ماحول ۲۰-۰۰
- ۱۳- سوچن جي صليب تي ۱۰-۰۰
- ۱۴- ميراثي سنڌڙي ۲۵-۰۰
- ۱۵- صوبو سنڌ خلافت ڪانفرنس ۶-۰۰
- ۱۶- لائبرري سائنس جي تعليم ڀاڱو ٻيو ۳۵-۰۰
- ۱۷- تقرير جو فن ۱۰-۰۰
- ۱۸- لطيف ڪوٽڙ ۶-۰۰
- ۱۹- درجي بندي ۱۸-۰۰
- ۲۰- ڊاڪٽر محمد علي قاضي ۽ لائبريرين شپ ۲۵-۰۰
- ۲۱- مارئي ۽ مان ۱۵-۰۰
- ۲۲- وطن پرست زويا ۶-۰۰

ڪتابن گهرائڻ لاءِ لکڻو

گلشن پبلیکیشن

گهر نمبر H.C.B. 1816 لڳ مسجد باب الاسلام

ممٽاز ڪالوني، قاضي عبدالقيوم روڊ، حيدرآباد سنڌ

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:
انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ٻرندڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان انهن سڀني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پن) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پن جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پن ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پن به مختلف آهن ۽ هوندا. اهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پن ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پن جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پن پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غير تجارتي non-commercial رهندا. پنن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پنن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پَن کي کليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وس پٽاندڙ وڌ
 کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليکڪن، ڇپائيندڙن ۽
 ڇاپيندڙن کي همٿائن. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ
 کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃن.
 شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٽ،
 ڀُڪار سان تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود
 جي مد مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

....

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇڻن ٿا؛
 ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي منجهه پهڙ ڇڻن ٿا؛

....

ڪالهه هيا جي **سُرخ گلن** جيئن، اڄڪلهه **نيلا پيلا** آهن؛
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

.....

هي بيت اُٿي، هي بم- گولو،

جيڪي به ڪٽين، جيڪي به ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرقُ نه آ، هي بيت به بم جو ساٿي آ،

جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چم جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته
 ”هاڻي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه
 وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ سُئل جا پَنَ سڀني کي **ڇو، ڇا، ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
 پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ.“
 - اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)